

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΔΙΕΘΝΩΝ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ, ΣΛΑΒΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΑΝΩΤΑΤΗ ΔΙΑΚΛΑΔΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΕΜΟΥ

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΣΤΙΣ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΣΦΑΛΕΙΑ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**«Αξιολόγηση των Αναπτυξιακών Προοπτικών της Ελληνικής Οικονομίας»
«Evaluation of the Development Perspectives of the Greek Economy»**

ΤΟΥ

Παύλου Κ. Εφαπλωματά

Επιβλέπων Καθηγητής: Χάρρυ Παπαπανάγος

Θεσσαλονίκη, Δεκέμβριος 2020

Σελίδα Σκόπιμα Κενή

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

«Δηλώνω υπευθύνως ότι, όλα τα στοιχεία σε αυτήν την εργασία, τα απέκτησα, τα επεξεργάσθηκα και τα παρουσιάζω, σύμφωνα με τους κανόνες και τις αρχές της ακαδημαϊκής δεοντολογίας, καθώς και τους νόμους που διέπουν την έρευνα και την πνευματική ιδιοκτησία. Δηλώνω επίσης υπευθύνως ότι, όπως απαιτείται από αυτούς τους κανόνες, αναφέρομαι και παραπέμπω στις πηγές όλων των στοιχείων που χρησιμοποιώ και τα οποία δεν συνιστούν πρωτότυπη δημιουργία μου».

Παύλος Κ. Εφαπλωματάς

Σελίδα Σκόπιμα Κενή

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην παρούσα εργασία διεξάγεται μία βιβλιογραφική επισκόπηση, όπου αναλύεται η έννοια της οικονομικής ανάπτυξης, καθώς και οι σημαντικότεροι προσδιοριστικοί παράγοντες αυτής. Στη συνέχεια παρουσιάζονται τα ευρήματα ερευνών που έχουν μελετήσει την επίδραση συγκεκριμένων παραγόντων στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας. Παρατίθεται η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε, όπου γίνεται αναφορά στους δείκτες μετάβασης νέας γενιάς και στα δεδομένα τα οποία χρησιμοποιήθηκαν. Παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της περιγραφικής στατιστικής ανάλυσης ενώ περιγράφονται οι σημαντικότερες εξελίξεις για την ελληνική οικονομία τα τελευταία έτη στον τομέα των δεικτών μετάβασης νέας γενιάς. Διεξάγεται μία συζήτηση αυτών των αποτελεσμάτων και στη συνέχεια διατυπώνονται προτάσεις για την επίτευξη της οικονομικής ανάπτυξης της Ελλάδας. Τέλος, προσδιορίζονται οι περιορισμοί αυτής της έρευνας και στη βάση αυτών κατατίθενται προτάσεις για περαιτέρω έρευνα.

Λέξεις Κλειδιά: Ανάπτυξη, Ελλάδα, Οικονομία

Σελίδα Σκόπιμα Κενή

Abstract

This paper provides a bibliographical overview analysing the concept of economic growth and its most important determinants. Below are the findings of research that have studied the impact of specific factors on the economic development of Greece. The methodology followed is given, which refers to the new generation transition indicators and the data used. The results of the descriptive statistical analysis are presented and the most important developments for the Greek economy in recent years in the field of new generation transition indicators are described. There is a discussion of these results and then proposals are made to achieve the economic development of Greece. Finally, the limitations of this investigation are identified and proposals for further investigation are submitted on the basis of them.

Keywords: growth, Greece, economy

Σελίδα Σκόπιμα Κενή

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	2
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ	7
1.1 Η έννοια της οικονομικής ανάπτυξης	7
1.1.1 Ορισμός της οικονομικής ανάπτυξης.....	7
1.1.2 Θεωρίες οικονομικής ανάπτυξης	9
1.2 Προσδιοριστικοί παράγοντες της οικονομικής ανάπτυξης	14
1.3 Οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα: εμπειρικές έρευνες	25
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ.....	41
2.1 Μέθοδος της έρευνας	41
2.2 Δεδομένα και ανάλυση.....	50
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ.....	51
3.1 Βασικά στοιχεία της οικονομικής ανάπτυξης τα έτη 2017-2019	51
3.2 Περιγραφική στατιστική.....	56
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	63
4.1 Συζήτηση και κυριότερα συμπεράσματα.....	63
4.2 Προτάσεις πρακτικής εφαρμογής.....	68
4.3 Περιορισμοί και προτάσεις περαιτέρω έρευνας	74
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ.....	77
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	83

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Ελλάδα είναι μία από τις χώρες που επλήγησαν περισσότερο από την παγκόσμια κρίση του 2007–2008 και την επακόλουθη οικονομική ύφεση. Υπάρχουν πολλές ερμηνείες αυτής της κρίσης στην περίπτωση της Ελλάδας, όπως η κυβερνητική κακοδιαχείριση και ορισμένα πρότυπα συμπεριφοράς των οικονομικών παραγόντων ή του πληθυσμού. Ωστόσο, η ίδια η κρίση και η σοβαρότητά της στην περίπτωση της Ελλάδας πρέπει κυρίως να αποδοθεί στην παγκόσμια κρίση υπερβολικής συσσώρευσης του καπιταλισμού, στο ιδιαίτερο πρότυπο ολοκλήρωσης εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στις επικρατούσες νεοφιλελεύθερες πολιτικές και στις εξωτερικές πολιτικές προσανατολισμένες στην ανάπτυξη που ακολουθήθηκαν στη χώρα τις τελευταίες δεκαετίες (Liodakis, 2018, σελ. 56).

Ως επακόλουθο αυτής της κρίσης, σε συνδυασμό με το υψηλό δημοσιονομικό χρέος, η Ελλάδα αναγκάστηκε να προχωρήσει στην υπογραφή και εφαρμογή τριών Μνημονίων Συνεργασίας (Προγράμματα Οικονομικής Προσαρμογής), τα οποία ήταν στην πραγματικότητα Συμφωνίες Δανεισμού για να σταθεροποιήσει την οικονομία της (2010, 2012, 2015).

Σύμφωνα με αυτά τα Μνημόνια, η δημοσιονομική κρίση έπρεπε να αντιμετωπιστεί μέσω μιας σκληρής διαδικασίας ενοποίησης, ενώ τα πιο σημαντικά μέσα για την αντιμετώπιση της κρίσης ανταγωνιστικότητας ήταν δραστικές περικοπές μισθών, απελευθέρωση της αγοράς εργασίας και απελευθέρωση της αγοράς υπηρεσιών (Giannitsis & Zografakis, 2015, σελ. 16), όπως επίσης και αύξηση των φόρων, μείωση των δημοσίων επενδύσεων, ένα έμμεσο «κούρεμα» με συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα (PSI) και νέα δάνεια με αυστηρές εγγυήσεις (Mavridis, 2018).

Ωστόσο, παρά την αναδιάρθρωση του δημόσιου χρέους και τη μαζική εφαρμογή διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων, τα προγράμματα διάσωσης (συνολικού ύψους 239 δισεκατομμυρίων ευρώ) δεν ήταν επιτυχή ως προς τον τελικό τους στόχο, δηλαδή την ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας, σύμφωνα με την άποψη αρκετών μελετητών (Efthimiadis et al., 2013, σελ. 1076; Lekakis & Kousis, 2013, σελ. 305; Nelson et al. 2017, σελ. 10; Zettelmeyer et

al. 2017, σελ. 3). Μάλιστα, σύμφωνα με τους Nelson et al. (2017, σελ. 8) και τον Manridis (2018), τα προβλήματα στον τραπεζικό τομέα επιδεινώθηκαν με σημαντική αύξηση των μη εξυπηρετούμενων δανείων, της αποταμίευσης και της επένδυσης, με αποτέλεσμα την κατάρρευση της οικονομίας, την ενίσχυση της διαφθοράς και της φοροδιαφυγής, πτώση του ΑΕΠ, σημαντική απώλεια μισθών και εισοδημάτων, και ταυτόχρονα αύξηση των φόρων και των εισφορών κοινωνικής ασφάλισης. Όλα τα παραπάνω, ιδίως οι τελευταίοι δύο παράγοντες, έχουν επιβάλει σημαντικούς περιορισμούς στην ανταγωνιστικότητα και τη γενική οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της χώρας.

Από το 2017 παρατηρήθηκε μία οικονομική ανάκαμψη, η οποία συνεχίστηκε το 2018 και το πρώτο εξάμηνο του 2019, αλλά με σχετικά μικρό ρυθμό. Το οικονομικό κλίμα έχει αυξηθεί απότομα από τον Μάιο του 2019, φτάνοντας σε υψηλό 12 ετών και η ανεργία έχει μειωθεί κάτω από το 17%. Επίσης έχουν προχωρήσει σημαντικές μεταρρυθμίσεις.

Η προηγούμενη κυβέρνηση σημείωσε ικανοποιητική πρόοδο όσον αφορά την επίτευξη συγκεκριμένων δεσμεύσεων για μεταρρυθμίσεις έως το τέλος του 2018, ώστε οι πιστωτές να επιτρέψουν τη λήψη μέτρων ελάφρυνσης χρεών ύψους 970 εκατομμυρίων ευρώ, ενώ η νέα κυβέρνηση έχει ήδη παρουσιάσει σημαντικές μεταρρυθμίσεις στον τομέα της φορολογίας, της αγοράς εργασίας και της διακυβέρνησης. Επιπλέον, οι έλεγχοι κεφαλαίου έχουν αρθεί πλήρως. Με ισχύ από τον Σεπτέμβριο του 2019, αυτό το μέτρο τερματίζει περισσότερα από τέσσερα χρόνια περιορισμών στην ελεύθερη ροή κεφαλαίων (EBRD, 2020α).

Στα προαναφερθέντα, ωστόσο, θα πρέπει να προστεθεί και η πίεση που ασκείται στην κοινωνία και την οικονομία από την υφιστάμενη υγειονομική κρίση. Η πανδημία Covid-19 και τα εφαρμοζόμενα μέτρα στο πλαίσιο αυτής επηρέασαν σοβαρά την κατανάλωση και τη συνολική οικονομική δραστηριότητα. Οι επιπτώσεις ήταν πιο ορατές το δεύτερο τρίμηνο του 2020 όταν το ΑΕΠ συρρικνώθηκε κατά 15,2%. Η διακοπή σχεδόν όλων των ταξιδιών στην Ελλάδα κατά την περίοδο Μάρτιος-Ιούνιος επηρέασε σημαντικά τον τουριστικό τομέα, ο οποίος συνήθως αντιπροσωπεύει περισσότερο από

το ένα πέμπτο του ΑΕΠ. Τα καθαρά έσοδα από υπηρεσίες μεταφορών μειώθηκαν επίσης σημαντικά κατά το πρώτο εξάμηνο του έτους. Στη βάση των παραπάνω, μια βαθιά ύφεση για το 2020 στο σύνολό της είναι αναπόφευκτη. Η αύξηση του ΑΕΠ προβλέπεται στο -9,5% το 2020, ανακάμποντας στο 4,0 το 2021. Ακόμα και αυτή η μερική ανάκαμψη του επόμενου έτους υπόκειται σε σημαντικό κίνδυνο, που συνδέεται με μια πιθανή συνεχιζόμενη διακοπή του τουρισμού και άλλων βασικών τομέων της οικονομίας (EBRD, 2020).

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να αξιολογηθούν οι αναπτυξιακές προοπτικές της ελληνικής οικονομίας. Για τον σκοπό αυτό θα χρησιμοποιηθούν οι δείκτες μετάβασης δεύτερης γενιάς (ανταγωνιστικότητα, καλή διακυβέρνηση, πράσινη οικονομία, μη αποκλεισμός, ανθεκτικότητα ολοκλήρωση) για τα έτη 2017-2019, σε σχέση και με τον ρυθμό ανάπτυξης του ΑΕΠ.

Η χρονική περίοδος 2017-2019 επιλέχθηκε για δύο λόγους. Ο πρώτος είναι διότι το καλοκαίρι του 2018 ανακοινώθηκε η έξοδος της Ελλάδας από τα Μνημόνια έπειτα από την ολοκλήρωση του προγράμματος. Επομένως, έχει ενδιαφέρον να μελετηθεί η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας ένα έτος πριν και ένα έτος μετά από τη συγκεκριμένη ημερομηνία. Ο δεύτερος είναι διότι το καλοκαίρι του 2019 διεξήχθησαν εθνικές εκλογές στην Ελλάδα, που οδήγησαν σε αλλαγή της κυβέρνησης. Αν και στα δεδομένα περιλαμβάνεται μόνο το δεύτερο εξάμηνο του 2019, ήδη πριν από τις εκλογές διαμορφώθηκαν συγκεκριμένες πεποιθήσεις, καθώς η αλλαγή της κυβέρνησης σηματοδοτούσε και αλλαγή στον προσανατολισμό της ελληνικής οικονομίας (π.χ. περισσότερες επενδύσεις, εξωστρέφεια, πράσινη ανάπτυξη).

Χρησιμοποιώντας τους δείκτες μετάβασης σε σχέση με τον ρυθμό ανάπτυξης του ΑΕΠ, η παρούσα έρευνα φιλοδοξεί αρχικά να προχωρήσει σε μία ανάλυση των γενικότερων συνθηκών ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας κατά την χρονική περίοδο 2017-2019 και στη συνέχεια να εξετάσει αν κάποιος από αυτούς τους δείκτες είναι προσδιοριστικός παράγοντας του ρυθμού ανάπτυξης του ΑΕΠ. Μέσω αυτής της ανάλυσης απώτερος στόχος είναι να κατατεθούν προτάσεις όσον αφορά στους τομείς εκείνους στους οποίους θα

πρέπει να εστιάσει η Ελλάδα, προκειμένου να επιτευχθεί οικονομική ανάπτυξη.

Το ενδιαφέρον για αυτήν την εργασία απορρέει από δύο λόγους. Ο πρώτος είναι το γεγονός πως έπειτα από την πάροδο αρκετών ετών υπό τα Μνημόνια Συνεργασίας και τα αυστηρά μέτρα λιτότητας, υπάρχει η ανάγκη η Ελλάδα να προσδιορίσει τους τομείς εκείνους στους οποίους θα πρέπει να επενδύσει, ούτως ώστε να αναπτυχθεί σε οικονομικό επίπεδο. Ο δεύτερος είναι το γεγονός πως το 2020 η ελληνική οικονομία κλήθηκε, και συνεχίζει, να αντιμετωπίσει μία σημαντική υγειονομική κρίση εξαιτίας της πανδημίας Covid-19. Στο πλαίσιο αυτό, υπήρξε σημαντική απώλεια κυβερνητικών κονδυλίων εξαιτίας μέτρων στήριξης ομάδων του πληθυσμού, δαπανών για την υγεία, με ταυτόχρονη απώλεια εσόδων εξαιτίας της αναστολής λειτουργίας αρκετών επιχειρήσεων. Επιπρόσθετα, υπήρξε σημαντική μείωση των τουριστικών εσόδων, δηλαδή των εσόδων σε έναν κλάδο που συνεισφέρει σε μεγάλο βαθμό στο ΑΕΠ της χώρας. Κατά συνέπεια, είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την Ελλάδα να χαράξει έναν συγκεκριμένο προσανατολισμό και να προσδιορίσει τους τομείς εκείνους στους οποίους θα δώσει έμφαση, προκειμένου να επιτευχθεί η οικονομική ανάκαμψη και ανάπτυξη.

Η παρούσα εργασία αποτελείται συνολικά από τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο διεξάγεται μία βιβλιογραφική επισκόπηση, όπου αναλύεται η έννοια της οικονομικής ανάπτυξης, καθώς και οι σημαντικότεροι προσδιοριστικοί παράγοντες αυτής, όπως έχουν καταγραφεί στη διεθνή βιβλιογραφία. Επίσης, σε αυτό το κεφάλαιο παρουσιάζονται και τα ευρήματα εμπειρικών ερευνών που έχουν μελετήσει την επίδραση συγκεκριμένων παραγόντων στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας. Στο δεύτερο κεφάλαιο περιγράφεται η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε, όπου γίνεται αναφορά στους δείκτες μετάβασης νέας γενιάς, καθώς και στα δεδομένα τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για την εκπόνηση αυτής της εργασίας. Τα αποτελέσματα της στατιστικής ανάλυσης παρατίθενται στο τρίτο κεφάλαιο, ενώ στο ίδιο κεφάλαιο περιγράφονται οι σημαντικότερες εξελίξεις για την ελληνική οικονομία κατά τα έτη 2017-2019 στον τομέα των δεικτών μετάβασης νέας γενιάς. Τέλος, στο τέταρτο κεφάλαιο διεξάγεται μία συζήτηση αυτών των αποτελεσμάτων και στη

συνέχεια διατυπώνονται προτάσεις για την επίτευξη της οικονομικής ανάπτυξης της Ελλάδας. Τέλος, στο ίδιο κεφάλαιο προσδιορίζονται οι περιορισμοί αυτής της έρευνας και στη βάση αυτών κατατίθενται προτάσεις για περαιτέρω έρευνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ

1.1 Η έννοια της οικονομικής ανάπτυξης

1.1.1 Ορισμός της οικονομικής ανάπτυξης

Η οικονομική θεωρία αναφέρει ότι η σχέση μεταξύ της ποσότητας της μεγέθυνσης και της ποιότητας της οικονομικής ανάπτυξης είναι πολύπλοκη. Ωστόσο, στους κύκλους πολιτικής, η ανάπτυξη και η μεγέθυνση συχνά συγχέονται και χρησιμοποιούνται εναλλακτικά. Παρά το γεγονός ότι σχετίζονται, υπάρχουν ορισμένες διαφορές. Η οικονομική μεγέθυνση αποτελεί πρωταρχικό επίκεντρο των μακροοικονομικών πολιτικών, οι οποίες βασίζονται σε μετρήσιμα στοιχεία, όπως το ακαθάριστο εθνικό προϊόν ή το συνολικό εισόδημα. Η οικονομική ανάπτυξη σχετίζεται με την υποδομή, τη δημόσια υγεία ή την εκπαίδευση (Feldman & Storper, 2011, σελ. 3).

Όπως τονίζει ο Malizia (1990, σελ. 31), η οικονομική ανάπτυξη σχετίζεται με την οικονομική δομή που επικεντρώνεται στις αλλαγές βραχυπρόθεσμων μεγεθών στην οικονομία, όπως η ποσότητα παραγωγής, η κατανάλωση, το εισόδημα, η απασχόληση και το εμπόριο. Η οικονομική μεγέθυνση επικεντρώνεται στις αλλαγές της οικονομικής δομής κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών. Οι διαρθρωτικές αλλαγές μπορεί να αναφέρονται σε αλλαγές στο μείγμα της βιομηχανίας, το μείγμα προϊόντων, τα πρότυπα ιδιοκτησίας ή ελέγχου, τις τεχνολογίες που χρησιμοποιούνται, τον βαθμό ανταγωνιστικότητας, καθώς και η ποιότητα παραγωγής και κατανάλωσης. Η οικονομική ανάπτυξη βασίζεται στην οικονομική μεγέθυνση.

Σύμφωνα με τον Ivic (2015, σελ. 54-55), η οικονομική μεγέθυνση περιλαμβάνει αλλαγές στην παραγωγή υλικών κατά τη διάρκεια μιας σχετικής σύντομης χρονικής περιόδου, συνήθως ενός έτους. Η έννοια της οικονομικής μεγέθυνσης συνεπάγεται ετήσια αύξηση της υλικής παραγωγής εκφραζόμενης σε αξία, του ρυθμού αύξησης του ΑΕΠ ή του εθνικού εισοδήματος. Η οικονομικής ανάπτυξης συνεπάγεται όχι μόνο αύξηση της παραγωγής, αλλά και βελτίωση άλλων κοινωνικοοικονομικών διαδικασιών και αλλαγών που προκαλούνται από την επίδραση οικονομικών και μη οικονομικών παραγόντων. Επομένως, η οικονομική ανάπτυξη εκφράζεται σε μεγαλύτερο

χρονικό διάστημα. Η οικονομική ανάπτυξη μιας οικονομίας αποτελείται από μια σειρά διαρθρωτικών αλλαγών. Η οικονομική ανάπτυξη της χώρας θα επιτευχθεί μέσω μεγαλύτερης συμμετοχής στη μεταποιητική ικανότητα της βιομηχανικής παραγωγής (δευτερογενής τομέας) και σε υψηλότερα επίπεδα κυριαρχεί όλο και περισσότερο ο τομέας των υπηρεσιών (τρίτογενής τομέας).

Για μεγάλο μέρος του 20ού αιώνα, οι εμπειρογνώμονες βασίστηκαν σε συγκεκριμένα μέτρα έκβασης τα οποία, μολονότι σχετίζονται με την πολιτική, δεν μπορούσαν να συνδεθούν με μια ευρύτερη εικόνα της μεγέθυνσης ή με μια πιο μακροπρόθεσμη πορεία ποιοτικής βελτίωσης στην ανάπτυξη (π.χ. σε ορισμένες χώρες, η αύξηση της εκπαίδευσης δεν οδήγησε σε μακροπρόθεσμη μεγέθυνση, ενώ σε άλλες μπορούσε να υποστηριχθεί αυτή η σχέση). Αυτό οδήγησε σε σημαντικές συζητήσεις σχετικά με την κατεύθυνση της αιτιότητας μεταξύ μεγέθυνσης και ανάπτυξης και την αναγκαιότητα εις βάθος κατανόησης αυτής της σχέσης (Feldman & Storper, 2011, σελ. 3). Στη βάση αυτή, ορισμένοι υποστήριζαν πως τα ίδια στοιχεία που δημιουργούν συνολική μεγέθυνση μπορούν να βασίζονται σε ποιοτικές βελτιώσεις στην ανθρώπινη ευημερία. Αντίθετα, άλλοι υποστηρίζουν ότι η πραγματική ακολουθία - στο χρόνο και στο χώρο - της βελτίωσης του εισοδήματος πρέπει να ξεκινά με την άμεση βελτίωση της ανθρώπινης ευημερίας, θα προσφέρει την ανάπτυξη που, με τη σειρά της, θα επιφέρει περαιτέρω βελτιώσεις στο κατά κεφαλήν εισόδημα, και στη συνέχεια καλύτερη ανθρώπινη ευημερία. Επιπλέον, ακόμη και όταν οι διαδικασίες οικονομικής ανάπτυξης και μεγέθυνσης φαίνονται σχετικά ισχυρές, υπάρχει μια άνιση γεωγραφική κατανομή των οφελών, ενώ η σχέση αυτών των δύο επηρεάζεται από χωρικές και χρονικές μεταβλητές (Feldman & Storper, 2011, σελ. 4).

Στη βάση των παραπάνω, μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα πως η οικονομική μεγέθυνση μπορεί να οριστεί ως αύξηση του ΑΕΠ ή του ΑΕγχΠ. Η οικονομική ανάπτυξη είναι μία πιο ευρεία έννοια που περιλαμβάνει την οικονομική μεγέθυνση και άλλες αναπτυξιακές διαστάσεις. Μπορεί να οριστεί ως μια πολυδιάστατη διαδικασία που περιλαμβάνει σημαντικές αλλαγές στην κοινωνική δομή, τις συμπεριφορές των ατόμων και τους εθνικούς θεσμούς, καθώς και την επιτάχυνση της οικονομικής μεγέθυνσης, τη μείωση της

ανισότητας και την εξάλειψη της φτώχειας. Επίσης, με βάση τα όσα προαναφέρθηκαν, υπάρχει σημαντική σχέση μεταξύ της οικονομικής μεγέθυνσης και της οικονομικής ανάπτυξης.

Για την οικονομική ανάπτυξη οποιασδήποτε χώρας έχει μεγάλη σημασία η ύπαρξη αλλαγών στη δομή παραγωγής και την εισαγωγή νέων προϊόντων, νέων τεχνικών και τεχνολογιών, νέων διαδικασιών παραγωγής, πρώτων υλών, νέων πηγών ενέργειας, αλλαγές στην κατανομή των παραγόντων παραγωγής στο σύνολο του ανθρωπίνου δυναμικού. Η οικονομική ανάπτυξη σημαίνει μεγαλύτερη και αποτελεσματικότερη συμμετοχή της οικονομίας μιας χώρας στη διεθνή οικονομία. Έτσι, η οικονομική ανάπτυξη αντιπροσωπεύει μια πολύ περίπλοκη διαδικασία. Η οικονομική ανάπτυξη, μετρούμενη από την ποσοστιαία αύξηση του κατά κεφαλήν εθνικού εισοδήματος, δεν μπορεί να είναι ρεαλιστική ένδειξη του επιτευχθέντος επιπέδου οικονομικής ανάπτυξης. Η οικονομική ανάπτυξη υποδηλώνεται από μια αύξηση του ΑΕΠ και του εθνικού εισοδήματος, αλλά παράλληλα περιλαμβάνει και όλες οι μακροπρόθεσμες κοινωνικοοικονομικές αλλαγές στην οικονομία μιας χώρας (Ivic, 2015, σελ. 55).

1.1.2 Θεωρίες οικονομικής ανάπτυξης

Εξετάζοντας την έννοια της οικονομικής ανάπτυξης, οι Lin και Rosenblatt (2012) παρέχουν μία ιστορική ανασκόπηση των κυριοτέρων σχολών οικονομικής ανάπτυξης στη βάση της αντίθεσης προηγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών με το πέρασμα του χρόνου. Ακολουθεί μία σύνοψη των κυριοτέρων σημείων της μελέτης των συγγραφέων, που θα παρέχει ένα αρκετά ευρύ και συνολικό πλαίσιο της έννοιας της οικονομικής ανάπτυξης και της εξέλιξης αυτής.

Οι συγγραφείς βασίζονται στο επιχείρημα ότι, οι προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι χώρες ποικίλλουν σημαντικά μεταξύ των επιπέδων ανάπτυξης. Τα οικονομικά της ανάπτυξης δεν παρείχαν πάντοτε χρήσιμες οδηγίες πολιτικής στο παρελθόν, καθώς συχνά διατυπώθηκαν γενικές πολιτικές, έχοντας ως σημείο αναφοράς τις πλούσιες χώρες, που εν τέλει δεν ανταποκρίνονταν πάντοτε στα διαρθρωτικά προβλήματα και στις δυνατότητες

των εκάστοτε χωρών. Η κυριαρχία των λίγων βιομηχανικών δυνάμεων που προέκυψαν από τη βιομηχανική επανάσταση βασίστηκε στις προηγμένες βιομηχανίες παραγωγής τους. Ωστόσο, οι οικονομίες πολλών αναπτυσσόμενων χωρών εξακολουθούσαν να βασίζονται σε τομείς έντασης φυσικών πόρων για έσοδα από εξαγωγές, κάτι που αγνοήθηκε ιδίως από τη στρουκτουραλιστική σχολή σκέψης (Lin & Rosenblatt, 2012, σελ. 183).

Ένα σημαντικό κίνητρο για τη στρουκτουραλιστική σχολή σκέψης ήταν η λεγόμενη υπόθεση Prebisch Singer. Ξεκινώντας με την εμπειρική παρατήρηση μιας μακροπρόθεσμης πτώσης των τιμών των βασικών προϊόντων σε σχέση με τα βιομηχανικά αγαθά, η υπόθεση αυτή υποδηλώνει ότι το παγκόσμιο εμπορικό σύστημα ήταν εναντίον των αναπτυσσόμενων χωρών και υπέρ των προηγμένων χωρών. Η αύξηση της παραγωγικότητας στον παραδοσιακό γεωργικό τομέα θα είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση των τιμών για τα προϊόντα που θα μεταφράζονταν σε κέρδη για καταναλωτές προηγμένων χωρών, ενώ παράλληλα η αύξηση της παραγωγικότητας στη βιομηχανία θα είχε ως αποτέλεσμα αύξηση των κερδών για τους επιχειρηματίες. Γενικότερα, ο στρουκτουραλισμός απέρριψε την ιδέα ότι το «αόρατο χέρι» της ελεύθερης αγοράς θα μπορούσε να καθοδηγήσει τη διαδικασία ανάπτυξης. Υπήρξε μια απόρριψη των κλασικών και νεοκλασικών απόψεων ότι η συσσώρευση των συντελεστών παραγωγής θα συνέβαινε φυσικά και ότι οι πόροι θα μετατοπίζονταν στις υψηλότερες δραστηριότητές τους, ανταποκρινόμενοι στις τιμές της αγοράς. Ο ίδιος ο όρος «στρουκτουραλισμός» προέρχεται από την ιδέα ότι οι δομικές δυσκαμψίες υπάρχουν στις περισσότερες οικονομίες, και ιδίως σε χώρες με χαμηλά επίπεδα ανάπτυξης. Υποστηρίζει ότι αυτές οι δυσκαμψίες αναστέλλουν τον απαραίτητο διαρθρωτικό μετασχηματισμό για την οικονομική ανάπτυξη. Αυτές οι δυσκαμψίες θα προκαλούσαν επίσης στρεβλώσεις στις τιμές των παραγόντων, δημιουργώντας ασαφή σήματα σχετικά με το συγκριτικό πλεονέκτημα μιας χώρας. Ως αποτέλεσμα, η συγκεκριμένη σχολή σκέψης υποστήριζε ότι οι αναπτυσσόμενες χώρες πρέπει να αντιγράψουν, σε κάποιο βαθμό, τη βιομηχανική δομή των χωρών με υψηλό εισόδημα. Κατά την παροχή ιδίως επενδυτικών κινήτρων για αυτές τις νέες βιομηχανίες, δόθηκε λίγη προσοχή στο κατά πόσον οι τομείς που αναπτύχθηκαν ήταν συμβατοί με

το συγκριτικό πλεονέκτημα της αναπτυσσόμενης χώρας. Επιπλέον, υπήρχε μια πρόκληση στη χρηματοδότηση των μεγάλων κεφαλαιουχικών επενδύσεων για βιομηχανίες έντασης κεφαλαίου, και ορισμένες αναπτυσσόμενες χώρες στηρίχθηκαν σε ξένα κεφάλαια, ιδίως τη δεκαετία του 1970 (Lin & Rosenblatt, 2012, σελ. 186).

Οι αποτυχίες της προαναφερθείσας προσέγγισης οδήγησαν στη «νεοφιλελεύθερη» συναίνεση της Ουάσιγκτον ('neoliberal' Washington Consensus) που βασιζόταν στους εξής τομείς: (i) δημοσιονομική πειθαρχία, (ii) αναδιάταξη των προτεραιοτήτων των δημόσιων δαπανών, (iii) φορολογική μεταρρύθμιση (ευρεία βάση με μέτριους συντελεστές), (iv) απελευθέρωση των επιτοκίων, (v) ανταγωνιστικές (μη υπερτιμημένες) συναλλαγματικές ισοτιμίες, (vi) απελευθέρωση του εμπορίου, (vii) απελευθέρωση των άμεσων ξένων επενδύσεων, (viii) ιδιωτικοποίηση, (ix) απορρύθμιση και (x) δικαιώματα ιδιοκτησίας (για τον άτυπο τομέα). Η συγκεκριμένη προσέγγιση ήταν μια απάντηση για να υποστηρίξει το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα που αψηφά την υποκατάσταση των εισαγωγών. Στη βάση αυτών, οι αναπτυσσόμενες χώρες θα έπρεπε να υιοθετήσουν τους θεσμούς των «εξιδανικευμένων» προηγμένων χωρών - συγκεκριμένα την εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων ιδιωτικοποίησης, απελευθέρωσης και σταθεροποίησης για τη δημιουργία θεσμών για ελεύθερες αγορές που λειτουργούν σωστά. Ως εκ τούτου, η εστίαση μετατοπίστηκε από την προσπάθεια αντιγραφής βιομηχανικών χωρών στην προσπάθεια αντιγραφής των εξιδανικευμένων θεσμών της αγοράς των χωρών με υψηλό εισόδημα. Αυτό είχε αμφιλεγόμενα αποτελέσματα, δεδομένου ότι εκλήφθηκε ως ένα σύνολο νεοφιλελεύθερων πολιτικών που έχουν επιβληθεί σε χώρες από τα διεθνή χρηματοπιστωτικά ιδρύματα με έδρα την Ουάσιγκτον και τις οδήγησαν σε κρίση και δυστυχία. Αργότερα, η αναπτυξιακή σκέψη θα ενσωματώνει άλλες τάσεις και κυρίως την εστίαση στο ανθρώπινο κεφάλαιο. Ωστόσο, η νέα θεωρία ανάπτυξης ανέδειξε το ρόλο της «ενδογενούς» καινοτομίας που οδηγεί σε διαρκή οικονομική ανάπτυξη στις πιο προηγμένες οικονομίες. Η διεθνής αναπτυξιακή κοινότητα έστρεψε την προσοχή της σε ανθρωπιστικά προγράμματα για τη στήριξη της βελτίωσης του ανθρώπινου κεφαλαίου, συμπεριλαμβανομένης της

εκπαίδευσης και της υγείας στις αναπτυσσόμενες χώρες (Lin & Rosenblatt, 2012, σελ. 187).

Αυτό που αγνόησε η προαναφερθείσα σχολή σχέσης, ωστόσο, ήταν ότι σε αρκετές χώρες υπήρχε ένα πλήθος μη βιώσιμων επιχειρήσεων. Χωρίς κυβερνητική προστασία και επιδοτήσεις, αυτές οι επιχειρήσεις δεν μπορούσαν να επιβιώσουν σε μια ανοιχτή και ανταγωνιστική αγορά (Lin & Rosenblatt, 2012, σελ. 188). Ως αποτέλεσμα δημιουργήθηκε μία αναπτυξιακή στρατηγική που βασίζεται στις αρχές που περιγράφονται στο New Structural Economics (NSE) και στην εφαρμογή της πολιτικής μέσω του πλαισίου αναγνώρισης και διευκόλυνσης ανάπτυξης. Η προσέγγιση NSE υπογραμμίζει ότι η οικονομική δομή μιας χώρας είναι ενδογενής στη δομή των συντελεστών παραγωγής που έχει, αλλά η κυβέρνηση πρέπει να διαδραματίσει έναν διευκολυντικό ρόλο και αυτός ο ρόλος πρέπει να δομηθεί σύμφωνα με σαφώς καθορισμένες αρχές, οι οποίες έχουν ως εξής (Lin & Rosenblatt, 2012, σελ. 189): α) για να είναι μια οικονομία ανταγωνιστική τόσο στην εγχώρια όσο και στη διεθνή αγορά, θα πρέπει να ακολουθεί το συγκριτικό της πλεονέκτημα, β) εάν μια χώρα ακολουθεί την παραπάνω αρχή, η αναβάθμιση των συντελεστών της θα είναι γρήγορη (λόγω των μεγάλων κερδών από την ανταγωνιστικότητα της οικονομίας και την υψηλή απόδοση των επενδύσεων) και η βιομηχανική της δομή θα πρέπει να αναβαθμιστεί ανάλογα.

Ένα σημαντικό θεωρητικό μοντέλο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να ερμηνεύσει την οικονομική ανάπτυξη μίας χώρας είναι το μοντέλο του Kaldor, όπως περιγράφεται από τους Drakopoulos και Theodossiou (1991, σελ. 1684-1685). Το μοντέλο του Kaldor παρουσιάστηκε το 1966 σε μία προσπάθεια να εξηγήσει τον αργό ρυθμό οικονομικής ανάπτυξης του Ηνωμένου Βασιλείου. Υπάρχουν τρεις βασικές αρχές σε αυτό το μοντέλο. Η πρώτη αρχή δηλώνει ότι υπάρχει μια θετική σχέση μεταξύ της ανάπτυξης του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος και της ανάπτυξης της (βιομηχανικής) παραγωγής. Η δεύτερη αρχή (γνωστή) ως νόμος του Verdoorn αναφέρει ότι υπάρχει μια θετική σχέση μεταξύ του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας στον βιομηχανικό τομέα και του ρυθμού αύξησης της παραγωγής. Δεδομένου ότι οι αυξανόμενες αποδόσεις συνδέονται με τον βιομηχανικό τομέα, η

παραγωγικότητα αυξάνεται σε αυτόν τον τομέα. Η τελευταία αρχή σχετίζεται με τον κατασκευαστικό ή βιομηχανικό τομέα με τη συνολική παραγωγικότητα της οικονομίας. Καθώς ο ρυθμός αύξησης της μη βιομηχανικής παραγωγής αυξάνεται, υπάρχει μεταφορά εργασίας από άλλους τομείς (όπου δεν υπάρχει συσχέτιση μεταξύ αύξησης της απασχόλησης και αύξησης της παραγωγής). Αυτή η μεταφορά εργασίας θα αυξήσει την παραγωγικότητα εκτός της μεταποίησης/βιομηχανίας. Ως συνέπεια αυτού θα υπάρχει συσχέτιση της συνολικής παραγωγικότητας με το παραγόμενο προϊόν. Μάλιστα, το συγκεκριμένο μοντέλο χρησιμοποιήθηκε από τους συγγραφείς ούτως ώστε να ερμηνεύσουν την οικονομική ανάπτυξη που συντελέστηκε στην Ελλάδα μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο (1967-1988).

Ουσιαστικά, σύμφωνα με τον Kaldor η εστίαση στην βιομηχανική παραγωγή ως στρατηγικός τομέας και η εφαρμογή καλά σχεδιασμένων βιομηχανικών πολιτικών θεωρείται ότι αποτελούν ένα βάσιμο οικονομικό πλαίσιο για την οικονομική ανάπτυξη (Tsoulfidis et al., 2016, σελ. 391). Η προκύπτουσα κατανομή της εργασίας αυξάνει την παραγωγικότητα και αυτές οι αλλαγές επεκτείνονται και σε άλλες βιομηχανίες σε ολόκληρη την οικονομία. Η παραγωγή σε έναν τομέα βιομηχανίας είναι μια εισροή σε άλλες βιομηχανίες και ως εκ τούτου προκαλείται πολλαπλή αύξηση της απασχόλησης και κατά συνέπεια αυξημένα έσοδα στην συνολική οικονομία, που μπορούν να τονώσουν περαιτέρω την οικονομική ανάπτυξη. Οι πολλαπλασιαστικές επιπτώσεις στην απασχόληση είναι ανάλογες με τον βαθμό διασύνδεσης μεταξύ των τομέων. Η αυξημένη ζήτηση για βιομηχανική παραγωγή μπορεί να προέλθει είτε από την εγχώρια είτε από τη διεθνή αγορά. Ωστόσο, η εγχώρια ζήτηση είναι ο κύριος παράγοντας στην αύξηση της συνολικής ζήτησης, επειδή μπορεί να ελεγχθεί και να καθοδηγηθεί σε ορισμένες (επιθυμητές) κατευθύνσεις μέσω της άσκησης κατάλληλων νομισματικών και φορολογικών πολιτικών, ενώ περιλαμβάνει επίσης το μεγαλύτερο μερίδιο της συνολικής ζήτησης (Tsoulfidis et al., 2016, σελ. 392).

Μία ακόμη θεωρία που έχει χρησιμοποιηθεί για την ερμηνεία της οικονομικής ανάπτυξης είναι ο νόμος του Thirlwall. Ο Thirlwall υποστήριξε το 1979 ότι καμία χώρα δεν μπορεί να αναπτυχθεί γρηγορότερα από τον ρυθμό που

αντιστοιχεί στην ισορροπία ισοζυγίου πληρωμών (στον τρεχούμενο λογαριασμό). Εξαίρεση μπορεί να λάβει χώρα όταν ένα κράτος χρηματοδοτεί εξωτερικά ελλείμματα μέσω ρών κεφαλαίων, κάτι το οποίο όμως στις περισσότερες περιπτώσεις δεν μπορεί να αποτελέσει μία μόνιμη λύση. Ο ρυθμός αύξησης της ισορροπίας του ισοζυγίου πληρωμών επιτυγχάνεται διαιρώντας την αύξηση των πραγματικών εξαγωγών στην ελαστικότητα εισοδήματος της ζήτησης για εισαγωγές. Εναλλακτικά, το προϊόν της αναλογίας της εισοδηματικής ελαστικότητας της ζήτησης για εξαγωγές προς το προϊόν των εισαγωγών και η αύξηση της εξωτερικής ζήτησης, καθορίζει τον ρυθμό ανάπτυξης που συνάδει με την ισορροπία του ισοζυγίου πληρωμών, στον τρεχούμενο λογαριασμό. Όταν οι χώρες δεν υπακούουν σε αυτόν τον κανόνα θα αντιμετωπίσουν σοβαρά προβλήματα στη χρηματοδότηση του εξωτερικού χρέους και, ελλείψει ρών κεφαλαίων, θα συρρικνωθεί η ζήτηση και συνεπώς η οικονομική ανάπτυξη. Σύμφωνα με τον νόμο του Thirlwall, η ανάπτυξη περιορίζεται από την εξωτερική ζήτηση και την ικανότητα μιας χώρας να παράγει αγαθά και υπηρεσίες με υψηλή ελαστικότητα της ζήτησης στις διεθνείς αγορές. Σε περίπτωση εξωτερικών ανισορροπιών, είναι το εισόδημα και όχι οι σχετικές τιμές που προσαρμόζονται για να επαναφέρουν την οικονομία στην ισορροπία (Soukiazis et al., 2018, σελ. 216).

1.2 Προσδιοριστικοί παράγοντες της οικονομικής ανάπτυξης

Προσπαθώντας να ερμηνεύσουν την οικονομική ανάπτυξη, αρκετές μελέτες έχουν εστιάσει σε συγκεκριμένους προσδιοριστικούς παράγοντες αυτής. Για παράδειγμα, ο βαθμός ανοίγματος της οικονομίας στη βάση του διεθνούς εμπορίου έχει αποτελέσει έναν παράγοντα που έχει εξεταστεί ως προς την επίδρασή του στην οικονομική ανάπτυξη. Σε νεοκλασικά μοντέλα η τεχνολογική αλλαγή είναι μια εξωγενής μεταβλητή που δεν επηρεάζεται από τον βαθμό ανοίγματος της οικονομίας μιας χώρας. Ωστόσο, οι νέες θεωρίες ανάπτυξης υποδηλώνουν ότι η εμπορική πολιτική επηρεάζει τη μακροπρόθεσμη ανάπτυξη μέσω της επίδρασής της στην τεχνολογική αλλαγή. Σε αυτά τα μοντέλα, ο βαθμός ανοίγματος της οικονομίας παρέχει πρόσβαση σε εισαγόμενες εισροές, οι οποίες ενσωματώνουν τη νέα τεχνολογία. Η έννοια του ανοίγματος, που εφαρμόζεται στην εμπορική

πολιτική, μπορεί να είναι συνώνυμη με την ιδέα της ουδετερότητας. Η ουδετερότητα σημαίνει ότι τα κίνητρα είναι ουδέτερα μεταξύ της αποθήκευσης μιας μονάδας συναλλάγματος μέσω της υποκατάστασης των εισαγωγών και της απόκτησης μιας μονάδας συναλλάγματος μέσω των εξαγωγών. Επομένως, μια οικονομία με υψηλό προσανατολισμό στις εξαγωγές μπορεί να μην είναι ουδέτερη υπό αυτήν την έννοια, ιδίως εάν τίθεται υπέρ της εξαγωγικής παραγωγής μέσω εργαλείων όπως οι εξαγωγικές επιδοτήσεις. Μέτρα εμπορικού προσανατολισμού βασίζονται σε πραγματικές εμπορικές ροές, όπως οι εισαγωγές συν οι εξαγωγές ως μερίδιο του ΑΕΠ ή οι ρυθμοί αύξησης των εισαγωγών και εξαγωγών. Με τον τρόπο αυτό υπάρχει μία θετική σχέση μεταξύ εμπορίου και οικονομικής ανάπτυξης (Dritsakis & Adamopoulos, 2004, σελ. 548).

Οι Cuaresma et al. (2014, σελ. 49) διακρίνουν έξι τομείς παραγόντων που επηρεάζουν την οικονομική ανάπτυξη: 1) Συγκέντρωση και σύγκλιση παραγόντων: αυτές οι μεταβλητές αντιστοιχούν στους συνήθεις καθοριστικούς παράγοντες οικονομικής ανάπτυξης που υπονοούνται από τα νεοκλασικά μοντέλα ανάπτυξης (αρχικό εισόδημα, αύξηση πληθυσμού και επενδύσεις σε φυσικό κεφάλαιο), 2) Ανθρώπινο κεφάλαιο: μερίδιο πληθυσμού εργαζομένων με υψηλό (τριτοβάθμιο), μεσαίο (δευτεροβάθμιο) και χαμηλό (πρωτοβάθμιο) εκπαιδευτικό επίπεδο, καθώς και μεταβλητή διά βίου μάθησης, 3) Τεχνολογική καινοτομία: στατιστικές διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας, καθώς και το μερίδιο των εργαζομένων που απασχολούνται στον τομέα της επιστήμης και της τεχνολογίας, 4) Τομεακή διάρθρωση και απασχόληση: τομεακά μερίδια στο ακαθάριστο εγχώριο προϊόν, ποσοστά απασχόλησης, ανεργίας και δραστηριότητας, 5) Υποδομή: σταθερή πρόσβαση σε ιστότοπους και τηλεπικοινωνίες, πρόσβαση σε θαλάσσιες, οδικές, αεροπορικές και σιδηροδρομικές μεταφορές, 6) Κοινωνικο-γεωγραφική: δομή οικισμών, παραγωγή, απασχόληση και πληθυσμιακή πυκνότητα, μεταβλητές γεωγραφικής θέσης.

Η χρηματοοικονομική ανάπτυξη αποτελεί έναν ακόμη προσδιοριστικό παράγοντα της οικονομικής ανάπτυξης, σύμφωνα με τον ισχυρισμό των Shen et al. (2018, σελ. 2925). Ωστόσο, όπως αναφέρουν οι συγγραφείς, ορισμένες

έρευνες υποστηρίζουν πως η ανάπτυξη των τραπεζών επηρεάζει θετικά την οικονομική ανάπτυξη, ενώ άλλες έρευνες έχουν καταλήξει στο αντίθετο συμπέρασμα, υποστηρίζοντας μία αντίστροφη αιτιώδη σχέση μεταξύ της οικονομικής και της χρηματοοικονομικής ανάπτυξης. Στη δική τους μελέτη, οι Shen et al. (2018, σελ. 2944) βρήκαν ότι η εξωγενής επιρροή μπορεί να προκαλέσει τα μικτά αποτελέσματα μεταξύ της χρηματοοικονομικής και της οικονομικής ανάπτυξης, ιδιαίτερα όταν η χρηματοοικονομική ανάπτυξη μετριέται ως τραπεζική ανάπτυξη. Επίσης, διαπίστωσαν ότι ακραίες παρατηρήσεις, οι οποίες μπορεί να προκληθούν από χρηματοπιστωτική κρίση ή άλλα γνωστά ή άγνωστα συμβάντα, είναι μόνο εξαιρετικές περιπτώσεις για τις παγκόσμιες οικονομίες και επομένως δεν επαρκούν για να υποστηρίξουν το επιχείρημα ότι η χρηματοοικονομική ανάπτυξη δεν προωθεί την οικονομική. Επομένως, τίθενται υπέρ των πολιτικών για την στήριξη της ανάπτυξης του χρηματοπιστωτικού κλάδου, την κατανόηση της βέλτιστης στρατηγικής κατανομής κεφαλαίου των τραπεζών και των χρηματιστηρίων και της ενίσχυσης της εποπτείας των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων και των χρηματοπιστωτικών αγορών. Επιπλέον, η οικονομική ανάπτυξη οδηγεί θετικά σε χρηματοοικονομικές εξελίξεις ανεξάρτητα από τα μέτρα. Ως εκ τούτου, μόλις ελεγχθούν οι ακραίες τιμές, η χρηματοοικονομική ανάπτυξη και η οικονομική ανάπτυξη παρουσιάζουν αμφίδρομη αιτιώδη σχέση. Αυτά τα αποτελέσματα επιβεβαιώνουν ότι τόσο η ανάπτυξη τραπεζών όσο και η χρηματιστηριακή αγορά προάγουν την οικονομική ανάπτυξη και το αντίστροφο.

Η θεωρητική σχέση μεταξύ χρηματοοικονομικής ανάπτυξης και οικονομικής ανάπτυξης ανάγεται στον Schumpeter το 1911, ο οποίος επικεντρώνεται στις υπηρεσίες που παρέχονται από χρηματοπιστωτικούς διαμεσολαβητές και υποστηρίζει ότι αυτές είναι απαραίτητες για την καινοτομία και την ανάπτυξη. Η σχολή σκέψης Mckinnon – Shaw εξετάζει τον αντίκτυπο της κυβερνητικής παρέμβασης στην ανάπτυξη του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Η βασική της πρόταση είναι ότι οι κρατικοί περιορισμοί στο τραπεζικό σύστημα, όπως τα ανώτατα όρια επιτοκίων και τα προγράμματα άμεσων πιστώσεων, έχουν αρνητικές επιπτώσεις στην ανάπτυξη του χρηματοπιστωτικού τομέα και, κατά συνέπεια, μειώνουν την οικονομική ανάπτυξη. Η θεωρία της ενδογενούς

ανάπτυξης έχει καταλήξει σε παρόμοια συμπεράσματα, μοντελοποιώντας τις υπηρεσίες που παρέχονται από χρηματοπιστωτικούς διαμεσολαβητές, όπως η κατανομή κινδύνων και η παροχή ρευστότητας. Αυτή η θεωρία προτείνει επίσης ότι η χρηματοοικονομική διαμεσολάβηση έχει θετική επίδραση στην ανάπτυξη σταθερής κατάστασης και ότι η κυβερνητική παρέμβαση στο χρηματοπιστωτικό σύστημα έχει αρνητική επίδραση στην οικονομική ανάπτυξη (Dritsakis & Adamopoulos, 2004, σελ. 547-548)

Μια ακόμη θεωρητική σχολή ισχυρίζεται ότι η χρηματοοικονομική ανάπτυξη ακολουθεί την οικονομική ανάπτυξη ως αποτέλεσμα της αυξημένης ζήτησης χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών. Αυτή η εξήγηση προωθήθηκε αρχικά από τον Robinson το 1952. Οι απόψεις που εντάσσονται σε αυτή τη σχολή σκέψης βασίζονται στην παρατήρηση ότι η αναλογία του χρηματικού αποθέματος προς το ονομαστικό ΑΕΠ είναι επίσης το αντίστροφο της ταχύτητας κυκλοφορίας του χρηματικού αποθέματος. Ως εκ τούτου, μια θετική συσχέτιση μεταξύ του επιπέδου της χρηματοοικονομικής ανάπτυξης και του πραγματικού ΑΕΠ μπορεί να οφείλεται σε μια πτωτική τάση στην ταχύτητα της κυκλοφορίας του χρήματος. Εάν αυτό ισχύει, τότε η θετική σχέση μεταξύ της χρηματοοικονομικής ανάπτυξης και του πραγματικού ΑΕΠ μπορεί να αντικατοπτρίζει μια ελαστικότητα εισοδήματος της ζήτησης χρήματος σε σχέση με το εισόδημα μεγαλύτερη της μονάδας (Dritsakis & Adamopoulos, 2004, σελ. 548).

Οι επενδύσεις έχουν επίσης εξεταστεί ως προσδιοριστικός παράγοντας της οικονομικής ανάπτυξης. Οι δημόσιες επενδύσεις αναφέρονται ως αγαθά κατανάλωσης που μειώνουν την εξοικονόμηση και την επένδυση κεφαλαίου μιας οικονομίας. Ο αντίκτυπος των δημόσιων επενδύσεων στην οικονομική ανάπτυξη είναι συγκεκριμένος για μία χώρα που σημαίνει ότι κάθε χώρα έχει διαφορετικό σχέδιο σχετικά με τις δημόσιες επενδύσεις της. Οι δημόσιες επενδύσεις έχουν διπλή επίδραση στην οικονομική ανάπτυξη, καθώς μπορεί να έχουν θετικό ή αρνητικό αντίκτυπο. Αρχικά, οι δημόσιες επενδύσεις προκαλούν αύξηση της παραγωγής η οποία συμβάλλει στην αύξηση του επιπέδου απασχόλησής της και στο τέλος στην οικονομική ανάπτυξη. Με βάση την κεϋνσιανή άποψη, οι δημόσιες επενδύσεις είναι ένα κυβερνητικό

μέσο που προκαλεί αύξηση της παραγωγής σε ένα συγκεκριμένο επίπεδο. Οι δημόσιες επενδύσεις συμβάλλουν στην αύξηση της παραγωγής που προστίθεται στη συνολική ζήτηση και από την επακόλουθη αύξηση της απασχόλησης με την αύξηση της συνολικής ζήτησης. Έτσι, οι δημόσιες επενδύσεις αυξάνουν τη συνολική ζήτηση και έχουν πολλαπλασιαστικό αποτέλεσμα στην παραγωγή. Με βάση τις νεοκλασικές απόψεις, οι δημόσιες επενδύσεις λαμβάνουν χώρα σε βάρος των ιδιωτικών δαπανών: οι δημόσιες επενδύσεις αυξάνονται επειδή οι πόροι μεταφέρονται από τον ιδιωτικό τομέα στον δημόσιο τομέα. Αυτή η μετατόπιση προκαλεί αρνητικό αντίκτυπο στην οικονομική ανάπτυξη και δημιουργεί ένα φαινόμενο crowding-out, τόσο στον ιδιωτικό όσο και στον δημόσιο τομέα, που έχει αρνητικό αντίκτυπο στην ανάπτυξη μιας οικονομίας (Rabnawaz & Jafar, 2015, σελ. 1).

Η σύγχρονη άποψη για τις δημόσιες επενδύσεις και την οικονομική ανάπτυξη φαίνεται να διαφέρουν από την κενσϊανή και τη νεοκλασική άποψη. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, οι δημόσιες επενδύσεις οι οποίες όταν χρησιμοποιούνται ως κυβερνητικό μέσο, δεν δημιουργούν πολλαπλασιαστικό αποτέλεσμα προκειμένου να ενισχύσουν την οικονομική ανάπτυξη, αλλά στην πραγματικότητα έχουν πολλαπλασιαστικό αποτέλεσμα στην οικονομική ανάπτυξη που είναι αρνητικό. Αυτό σημαίνει ότι η παραγωγή δεν αυξάνεται με την αύξηση των δημοσίων δαπανών, ενώ παράλληλα υπάρχει μείωση της συνολικής παραγωγικότητας. Οι σύγχρονες απόψεις αναφέρουν ότι όταν η κυβέρνηση αυξάνει τις δημόσιες επενδύσεις, υπάρχει μείωση του ΑΕΠ, με αποτέλεσμα την μείωση των δαπανών για άλλους τομείς της οικονομίας. Ως επιπρόσθετο αποτέλεσμα μειώνονται οι θέσεις απασχόλησης (Rabnawaz & Jafar, 2015, σελ. 2).

Ωστόσο, ο αντίκτυπος αυτός εξαρτάται από το υφιστάμενο επίπεδο της οικονομίας. Για παράδειγμα, ο Makuyana (2016, σελ. 38) τονίζει ότι στις ανεπτυγμένες χώρες, οι δημόσιες επενδύσεις είναι σημαντικές για την οικονομική ανάπτυξη, ιδιαίτερα όταν επικεντρώνονται σε βασικές υποδομές που ενθαρρύνουν τις ιδιωτικές επενδύσεις. Αντίθετα, στις αναπτυσσόμενες χώρες, τόσο οι δημόσιες όσο και οι ιδιωτικές επενδύσεις είναι σημαντικές για την οικονομική ανάπτυξη. Ωστόσο, ένας μεγάλος αριθμός εμπειρικών μελετών

δείχνουν ότι οι ιδιωτικές επενδύσεις είναι πιο σημαντικές από τις δημόσιες επενδύσεις στην οικονομική ανάπτυξη για τις αναπτυσσόμενες χώρες, όπως υποστηρίζει ο συγγραφέας στη βιβλιογραφική του επισκόπηση, κάτι το οποίο οφείλεται σε διαφορές στη μεθοδολογία, τα ίδια τα δεδομένα και τις διαμεσολαβούμενες μεταβλητές. Οι δημόσιες και ιδιωτικές επενδύσεις διαδραματίζουν βασικό ρόλο στις λειτουργίες παραγωγής παρέχοντας το απαιτούμενο κεφάλαιο για οικονομική ανάπτυξη. Εξετάζοντας αιτιώδεις σχέσεις μεταξύ δημόσιων και ιδιωτικών επενδύσεων και του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος στις ΗΠΑ και την Κίνα για το 2018, οι Ari και Koc (2020) καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι, οι δημόσιες και ιδιωτικές επενδύσεις πρέπει να αλληλοενισχύονται άμεσα ή έμμεσα (δηλαδή μέσω του ΑΕΠ), προκειμένου να οδηγήσουν σε οικονομική ανάπτυξη.

Ο δημόσιος τομέας και το πώς αυτός λειτουργεί και σχετίζεται με τους χρήστες (φυσικά και νομικά πρόσωπα) αποτελεί έναν ακόμη παράγοντα που μπορεί να διευκολύνει ή να εμποδίσει την οικονομική ανάπτυξη. Η σχέση μεταξύ της οικονομικής ανάπτυξης και του δημοσίου τομέα αναλύεται από τον Dalamagas (2000, σελ. 277). Από τη μία πλευρά η δραστηριότητα του δημόσιου τομέα μπορεί να αυξήσει έμμεσα το ΑΕγχΠ μέσω της αλληλεπίδρασής του με τον ιδιωτικό τομέα. Ορισμένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της κυβερνητικής λήψης αποφάσεων που διευκολύνουν την ανάπτυξη είναι η παροχή νομικού και κοινωνικού πλαισίου, η άμυνα, οι αστυνομικές υπηρεσίες, η ανάπτυξη της οικονομικής υποδομής, και οι μεταβιβαστικές πληρωμές για τη διατήρηση της κοινωνικής αρμονίας και τη βελτίωση της παραγωγικότητας του εργατικού δυναμικού.

Από την άλλη πλευρά, η κυβερνητική δραστηριότητα μπορεί να οδηγήσει σε υπερβολικές επιβαρύνσεις και αντικίνητρα που σχετίζονται με τους μηχανισμούς αύξησης εσόδων. Τα προγράμματα φορολογίας και δαπανών ενδέχεται να οδηγήσουν σε σοβαρή εσφαλμένη κατανομή των πόρων. Οι αρνητικές αυτές επιπτώσεις της κρατικής παρέμβασης ενισχύονται από τη γραφειοκρατική δομή της διαδικασίας λήψης αποφάσεων στο δημόσιο τομέα, από τις πρακτικές του πολιτικού συστήματος που τείνουν να προωθούν τα

συμφέροντα των μικρών, συνεκτικών μειονοτήτων σε βάρος του ευρύτερου κοινού (Dalamagas, 2000, σελ. 277).

Η τεχνολογική αλλαγή αποτελεί έναν ακόμη παράγοντα που μπορεί να οδηγήσει σε οικονομική ανάπτυξη, όπως υποστηρίζει ο Ivic (2015, σελ. 56). Οι τεχνολογικές αλλαγές περιλαμβάνουν αλλαγές στις διαδικασίες παραγωγής ή την εισαγωγή νέων προϊόντων με σκοπό την αύξηση της παραγωγής ή την αύξηση της παραγωγής από την ίδια ποσότητα εισροών. Η τεχνολογική αλλαγή είναι μια συνεχής διαδικασία μικρών και μεγάλων βελτιώσεων. Από την οπτική του νεοκλασικού μοντέλου τεχνολογικής αλλαγής, περισσότερη παραγωγή μπορεί να παραχθεί με τις ίδιες εισροές κεφαλαίου και εργασίας. Οι τεχνολογικές αλλαγές όχι μόνο διασφαλίζουν τη σταθερή ανάπτυξη, αλλά με μια σταθερή αναλογία εισροών, μισθών και επιτοκίων αυξάνουν το ποσό της παραγωγής που μπορεί να έχει κάθε μονάδα παραγωγής.

Ο Çalişkan (2015, σελ. 649) αναφέρει πως σε μια ενοποιημένη παγκόσμια οικονομία, ο λόγος για τις διαφορές στην οικονομική ανάπτυξη και τη διαφορά μεταξύ των χωρών εισοδήματος εξηγείται λόγω των τεχνολογικών διαφορών. Ο στόχος της επιστήμης και της τεχνολογίας είναι να επιτρέψει στις επιχειρήσεις και τα άτομα να χρησιμοποιούν τις τεχνολογίες πιο αποτελεσματικά, καθώς αυτό οδηγεί σε μειωμένο κόστος και αυξημένα κέρδη παραγωγικότητας. Η χρήση νέων τεχνολογιών μπορεί να συμβάλει στην παραγωγή νέων φθηνότερων αγαθών και για τη συσσώρευση κεφαλαίου και κατά συνέπεια σε μια ενισχυμένη διεθνή ανταγωνιστικότητα, συμβάλλοντας στην πολιτιστική και πολιτική ανάπτυξη των κοινωνιών. Η ποιότητα των ρυθμών ανάπτυξης είναι εξίσου σημαντική με το μέγεθός τους.

Ένας ακόμη παράγοντας προσδιοριστικός της οικονομικής ανάπτυξης είναι το περιβάλλον (Katrakilidis et al., 2016, σελ. 217). Η σχέση μεταξύ περιβάλλοντος και οικονομικής ανάπτυξης μπορεί να ερμηνευθεί μέσω της θεωρίας Environmental Kuznets Curve (EKC), η οποία θεωρεί ότι η αυξημένη περιβαλλοντική ποιότητα μπορεί να αντιπροσωπεύεται από μια ανεστραμμένη καμπύλη σχήματος U. Η υψηλή οικονομική ανάπτυξη αρχικά οδηγεί σε περιβαλλοντική παρακμή έως ότου φτάσει σε κρίσιμο σημείο, μετά από το οποίο η υψηλότερη οικονομική ανάπτυξη μπορεί να μειώσει το

περιβαλλοντικό βάρος καθώς οι πολίτες αρχίζουν να ασκούν πίεση για την εφαρμογή πολιτικών για την προστασία του περιβάλλοντος και την ελαχιστοποίηση της ρύπανσης. Ωστόσο, θα πρέπει να τονιστεί πως, η θεωρία ΕΚC επικεντρώνεται μόνο σε μονόδρομη αιτιώδη σχέση, δηλαδή στην επίδραση της οικονομικής ανάπτυξης στην περιβαλλοντική ποιότητα. Μια άλλη ευρέως αποδεκτή εξήγηση για την υπόθεση του ΕΚC θεωρεί ότι οι χώρες διέρχονται από τεχνολογικούς κύκλους ζωής, από οικονομίες που βασίζονται στη γεωργία, οι οποίες ενδέχεται να ρυπαίνουν ιδιαίτερα το περιβάλλον σε οικονομίες με εντατικές υπηρεσίες και, συνεπώς, λιγότερο ρυπογόνες τεχνολογίες, με αποτέλεσμα χαμηλότερη περιβαλλοντική υποβάθμιση. Από την άλλη πλευρά, υποστηρίζεται πως τα αυξημένα επίπεδα εκπομπών λόγω της οικονομικής ανάπτυξης μπορεί να έχουν επιζήμια αποτελέσματα στην παραγωγική ικανότητα. Επομένως, η αιτιώδης σχέση μεταξύ περιβάλλοντος και οικονομικής ανάπτυξης μπορεί να είναι αμφίδρομη (Katrakilidis et al., 2016, σελ. 217).

Στο πλαίσιο της σχέσης μεταξύ του περιβάλλοντος και της οικονομικής ανάπτυξης εξετάζεται ιδίως η κατανάλωση ενέργειας. Τις τελευταίες δεκαετίες, ο αντίκτυπος της κατανάλωσης ενέργειας στην οικονομική ανάπτυξη έχει λάβει αυξανόμενη προσοχή τόσο από ερευνητές όσο και από φορείς χάραξης πολιτικής, όπως επίσης και από την κοινωνία των πολιτών, που εκφράζει ανησυχίες για την συνεχώς αυξανόμενη απειλή της υπερθέρμανσης του πλανήτη και την κλιματική αλλαγή που βασίζεται στην κατανάλωση ενέργειας. Η αύξηση της παγκόσμιας ευαισθητοποίησης σε θέματα κλιματικής αλλαγής ενισχύθηκε κυρίως μέσω της συμφωνίας του Πρωτοκόλλου του Κιότο το 1997 που υποχρέωσε τις βιομηχανικές χώρες να περιορίσουν τις εκπομπές αερίων τους και άρχισαν να στρέφονται από την εξάρτηση από τα ορυκτά καύσιμα (ιδίως άνθρακα και πετρέλαιο) σε περισσότερη χρήση ανανεώσιμων πηγών ενέργειας. Επιπλέον, η ισορροπία μεταξύ βιωσιμότητας του περιβάλλοντος και οικονομικής ανάπτυξης έχει καταστεί σημαντικό ζήτημα πολιτικής τα τελευταία χρόνια. Η σχέση μεταξύ ενός βιώσιμου περιβάλλοντος και της οικονομικής ανάπτυξης συνδέεται μέσω της σχέσης που υπάρχει μεταξύ της κατανάλωσης ενέργειας και της οικονομικής ανάπτυξης. Η κατανάλωση ενέργειας διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη, κυρίως

διότι η κατανάλωση ενέργειας επηρεάζει τη διαδικασία ανάπτυξης ως συμπλήρωμα των εισροών εργασίας και κεφαλαίου (Pegkas, 2020α, σελ. 380-381).

Στη βάση της σχέσεως μεταξύ περιβάλλοντος και οικονομικής ανάπτυξης, όπως και κατανάλωσης ενέργειας και οικονομικής ανάπτυξης, τα τελευταία χρόνια έμφαση δίνεται στην πράσινη ανάπτυξη, όπως υποστηρίζουν οι Hickel και Kallis (2020, σελ. 469). Ως θεωρία, η πράσινη ανάπτυξη ισχυρίζεται ότι η συνεχής οικονομική επέκταση (όπως μετράται από το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν ή το ΑΕγχΠ) είναι ή μπορεί να γίνει συμβατή με την οικολογία του πλανήτη. Η θεωρία της πράσινης ανάπτυξης προωθείται πλέον από κορυφαίους πολυμερείς οργανισμούς και κατέχει σημαντική θέση στην εθνική και διεθνή πολιτική. Βασίζεται στην υπόθεση ότι είναι δυνατή η απόλυτη αποσύνδεση της αύξησης του ΑΕΠ από τη χρήση πόρων και τις εκπομπές άνθρακα, και σε επαρκή ρυθμό για την αποτροπή της κλιματικής αλλαγής και άλλων διαστάσεων οικολογικής καταστροφής.

Μέσα από τη μελέτη τους, οι Hickel και Kallis (2020, σελ. 475-476) εξάγουν τα εξής συμπεράσματα: (α) μπορεί να είναι δυνατή βραχυπρόθεσμα σε ορισμένες πλούσιες χώρες με ισχυρή πολιτική μείωσης, αλλά υποθέτοντας μόνο θεωρητικά κέρδη αποδοτικότητας που μπορεί να είναι αδύνατο να επιτευχθούν στην πραγματικότητα, (β) δεν είναι εφικτή σε παγκόσμια κλίμακα, ακόμη και υπό τις καλύτερες συνθήκες σεναρίων πολιτικής, (γ) είναι αδύνατο να διατηρηθεί μακροπρόθεσμα. Υπό το φως αυτών των δεδομένων, η θεωρία της πράσινης ανάπτυξης - όσον αφορά τη χρήση των πόρων - στερείται εμπειρικής υποστήριξης. Ωστόσο, οι συγγραφείς τονίζουν και τρία αντιτιθέμενα σημεία: α) προηγούμενες εμπειρικές μελέτες αναφέρονται σε έναν ρυθμό ανάπτυξης του ΑΕΠ περίπου 2-3%, αλλά η πράσινη ανάπτυξη θα μπορούσε να επιτευχθεί με πολύ χαμηλούς ρυθμούς ανάπτυξης του ΑΕΠ, δηλαδή λιγότερο από 1% ετησίως, β) οι εμπειρικές μελέτες βασίζονται στην υπάρχουσα σχέση μεταξύ ΑΕγχΠ και υλικής απόδοσης, μοντελοποιώντας τον αντίκτυπο διαφόρων μεταβλητών (π.χ. βελτιώσεις στην αποδοτικότητα, τεχνολογική καινοτομία, φόροι, μετατοπίσεις σε υπηρεσίες κ.λπ.), μία σχέση που δεν μπορεί θεωρητικά να διαταραχθεί, γ) ο συνολικός δείκτης οικολογικού

αποτυπώματος αποκρύπτει τη δυνατότητα μετάβασης από πόρους υψηλού αντίκτυπου σε πόρους χαμηλού αντίκτυπου. Κατά συνέπεια, οι συγγραφείς καταλήγουν στο συμπέρασμα πως η πράσινη ανάπτυξη ίσως να μην μπορεί εν τέλει να αποτελέσει ένα εργαλείο οικονομικής ανάπτυξης, καλώντας τους φορείς χάραξης πολιτικής να υιοθετήσουν εναλλακτικές στρατηγικές.

Η έννοια της πράσινης ανάπτυξης και το επιχείρημα υπέρ της οικονομικής ανάπτυξης στη βάση πράσινων πρακτικών απορρέει από τον ισχυρισμό ότι η φιλελεύθερη προσέγγιση της οικονομικής ανάπτυξης τη θεωρεί ως ιδεολογία και υπεύθυνη για την οικολογική κρίση, αποσυνδέοντας αυτήν από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής που επικρατεί. Στη βάση αυτού του ισχυρισμού, ο Liodakis (2018, σελ. 46) προτάσσει το επιχείρημα ότι η οικονομική ανάπτυξη αποτελεί μία εγγενή αναγκαιότητα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Έχοντας ως παράδειγμα την Ελλάδα, ο συγγραφέας καταδεικνύει ότι, ακόμη και μια παρατεταμένη ύφεση δεν μπορεί να αντιστρέψει την τάση της περιβαλλοντικής υποβάθμισης και της κοινωνικο-οικολογικής κρίσης. Συνεπώς, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, η υπέρβαση της τρέχουσας κρίσης απαιτεί την υπέρβαση όχι μόνο της οικονομικής ανάπτυξης, αλλά και του ίδιου του καπιταλισμού. Πιο συγκεκριμένα, μεταξύ των κριτικών της οικονομικής ανάπτυξης κατά τις τελευταίες δεκαετίες έχει αναφερθεί ιδιαίτερα η έννοια της κοινωνικής βιώσιμης οικονομικής αποανάπτυξης (de-growth) σε σταθερό ρυθμό, που ορίζεται ως μια δίκαιη μείωση της παραγωγής και της κατανάλωσης που αυξάνει την ανθρώπινη ευημερία και ενισχύει τις οικολογικές συνθήκες σε τοπικό και παγκόσμιο επίπεδο, βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα, με σταθερή αναπαραγωγή σε ένα συγκεκριμένο επίπεδο παραγωγής και υλικής απόδοσης. Υπό αυτό το πρίσμα, η απο-ανάπτυξη νοείται ως μια διαδικασία που συγκλίνει σε μια σταθερή κατάσταση (Liodakis, 2018, σελ. 47).

Με αναφορά στη θεωρία αυτή, ο Schwartzman (2012, σελ. 119) αναφέρει πως η θεωρία από-ανάπτυξης είναι ιδιαίτερα προβληματική, λόγω της αποτυχίας της να αναλύσει τις ποιοτικές πτυχές της οικονομικής ανάπτυξης, αλλά και λόγω την έμφασής της στην τοπική οικονομία χωρίς να αναγνωρίσει τον επείγοντα χαρακτήρα της αντιμετώπισης της παγκόσμιας ανθρωπογενούς

αλλαγής από διακρατική πολιτική προοπτική. Ειδικότερα, ο συγγραφέας αναφέρει πως, μια μεγάλη πρόκληση που αντιμετωπίζει η ανθρωπότητα είναι η ταχεία εφαρμογή ενός προγράμματος πρόληψης για την αποφυγή καταστροφικών κλιματικών αλλαγών.

Στη μελέτη τους οι Kallis και March (2015, σελ. 366) επίσης τάσσονται ενάντια σε αυτή τη θεωρία. Πιο συγκεκριμένα, αναλύουν την έννοια της από-ανάπτυξης, υποστηρίζοντας ότι αποτελεί μία ουτοπία, δεδομένου ότι ενέχει στοιχεία σύγκρουσης, ανατρέπεται τις ηγεμονικές επιθυμίες στις οποίες στηρίζεται ο καπιταλισμός και φιλοδοξεί να παράγει ισότιμες κοινωνίες. Το βασικό ζητούμενο για τους συγγραφείς δεν είναι η ανάπτυξη για να έχουν τα άτομα «αρκετά» (get enough), αλλά θεσμούς που να επιτρέπουν στα άτομα να ζουν με «αρκετά» (live with enough).

Κριτική στη θεωρία από-ανάπτυξης ασκεί και η Martínez-Alier (2012, σελ. 51), η οποία στη μελέτη της αναφέρεται στον συνδυασμό της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης και της οικονομικής από-ανάπτυξης. Ο όρος «περιβαλλοντική δικαιοσύνη» χρησιμοποιήθηκε αρχικά στις Ηνωμένες Πολιτείες στις αρχές της δεκαετίας του 1980 για τοπικές καταγγελίες κατά του «περιβαλλοντικού ρατσισμού», δηλαδή, της δυσανάλογης ρύπανσης που επιβάρυνε περιοχές που κατοικούνται κυρίως από μειονεκτούσες εθνοτικές ομάδες. Πλέον ο όρος εφαρμόζεται σε αυθόρμητα κινήματα και οργανισμούς που αντιστέκονται στις εξορυκτικές βιομηχανίες και οργανώνονται κατά της ρύπανσης και της κλιματικής αλλαγής. Περιλαμβάνει επίσης τα δίκτυα ή τους συνασπισμούς που σχηματίζονται διασυννορικά (Martínez-Alier, 2012, σελ. 51). Επιπλέον, η συγγραφέας αναφέρεται σε ένα μικρό κοινωνικό κίνημα για τη βιώσιμη οικονομική ανάπτυξη που εμφανίστηκε το 2002 σε ορισμένες πλούσιες χώρες του Βορρά. Προήλθε από ομάδες της κοινωνίας των πολιτών, αλλά είχε επίσης υποστήριξη από ορισμένους ακαδημαϊκούς. Δύο συνέδρια, ένα στο Παρίσι τον Απρίλιο του 2008 και ένα στη Βαρκελώνη τον Μάρτιο του 2010, έχουν αφιερωθεί στο κίνημα (www.degrowth.eu). Βασίζεται στους τομείς της οικολογικής οικονομίας, της κοινωνικής οικολογίας, της οικονομικής ανθρωπολογίας, καθώς και σε περιβαλλοντικές και κοινωνικές ακτιβιστικές ομάδες και γεννήθηκε από τις επικρίσεις στην ομοιόμορφη οικονομική

ανάπτυξη (Martínez-Alier, 2012, σελ. 61). Εν τέλει, η συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, οι αισιόδοξες απόψεις σχετικά με τον οικολογικό εκσυγχρονισμό και την «από-υλικοποίηση» (dematerialization) οδηγούν στην πραγματικότητα σε αυξημένες εισροές ενέργειας και υλικών στην παγκόσμια οικονομία, αυξάνοντας την παραγωγή αποβλήτων συμπεριλαμβανομένου του διοξειδίου του άνθρακα και αυξημένη μετατόπιση του περιβαλλοντικού κόστους, καθώς δεν μπορεί να οδηγήσουν στη διακοπή της οικονομικής ανάπτυξης και στην αλλαγή του τρόπου παραγωγής.

1.3 Οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα: εμπειρικές έρευνες

Δημόσιος τομέας

Ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που τονίζεται στην Ελλάδα και που αποτελεί εμπόδιο για την οικονομική της ανάπτυξη είναι η αποδοτικότητα και αποτελεσματικότητα του δημοσίου τομέα, ιδίως όταν αυτός συγκρίνεται με τον ιδιωτικό. Για παράδειγμα, οι πολιτικές διαστάσεις της ελληνικής κρίσης (που αντικατοπτρίζονται στα φαινόμενα του πελατειακού χαρακτήρα και της αύξησης του πλούτου ορισμένων ομάδων χωρίς ουσιαστικά τη δημιουργία νέου που θεωρούνται υπεύθυνες για τις αδυναμίες της δημόσιας διοίκησης) υποδηλώνουν συσχέτιση μεταξύ του μεγέθους της «σκαιώδους οικονομίας» (παραοικονομίας) και των επιπέδων διαφθοράς, με αποτέλεσμα να υπονομεύονται τα κρατικά έσοδα και η οικονομική ανάπτυξη (Bitzenis et al., 2016, σελ. 189).

Ο Tsitouras (2016, σελ. 504) επίσης αναφέρει ότι, η επίμονη υπερκατανάλωση στον δημόσιο τομέα που μεταφέρθηκε στον ιδιωτικό τομέα οδήγησε σε σημαντικά διαρθρωτικά κενά στην ανταγωνιστικότητα και την παραγωγικότητα. Οι αυξανόμενες ιδιωτικές και δημόσιες δαπάνες της Ελλάδας μεταξύ 2000 και 2008 (το 97% της συνολικής ανάπτυξης του ΑΕΠ καθορίστηκε από την κατανάλωση) προκάλεσε επιδείνωση του εμπορικού ισοζυγίου, καθώς η ζήτηση δεν μπορούσε να καλυφθεί από ξένες και εγχώριες επενδύσεις. Επιπλέον, η ανταγωνιστικότητα επιδεινώθηκε κατά 10-20% από το 2000 έως το 2009. Συγκριτικά, κατά την ίδια περίοδο, οι

περισσότεροι από τους εταίρους της Ελλάδας στην ΕΕ είχαν εγχώριες επενδύσεις που αποτελούσε περίπου το 20% του ΑΕΠ.

Στο πλαίσιο αυτό, αρκετοί συγγραφείς έχουν ασχοληθεί με τα χαρακτηριστικά του δημόσιου τομέα που συντελούν στο να χαρακτηρίζεται η δημόσια διοίκηση από χρόνιες παθογένειες, εμποδίζοντας συνολικά την οικονομική ανάπτυξη της χώρας.

Ο Αυγενάκης (2010, σελ. 19) αναφέρει χαρακτηριστικά: «Οι εξαιρετικά απαρχαιωμένες και πεισματικά αμετακίνητες δομές και οι διαρθρωτικές αδυναμίες της διοίκησης επιδεικνύουν μεγάλη ικανότητα συντήρησης στο χρόνο και αποστασιοποιούνται ολοένα και περισσότερο από τους σύγχρονους ρυθμούς και τις απαιτήσεις της κοινωνίας και των καιρών». Κατά συνέπεια, υπάρχει μία αναντιστοιχία της διοίκησης με την κοινωνία και την οικονομία, με κύρια αδύνατα σημεία της τη γραφειοκρατία, την χαμηλή ποιότητα, την κομματικοποίηση και τις πελατειακές σχέσεις, τη διαφθορά και την αδιαφάνεια, την απουσία σύγχρονων μεθόδων διοίκησης και διαχείρισης, τον συγκεντρωτισμό. Το περιεχόμενο, η ποιότητα και η αποτελεσματικότητα των δημοσίων θεσμών παραμελείται προς όφελος του ανασχεδιασμού τους, με αποτέλεσμα οι δημόσιοι θεσμοί να μην χαρακτηρίζονται από αξιοκρατία, διαφάνεια, αποτελεσματικότητα, αποδοτικότητα, ευθύνη, ποιότητα, σεβασμό προς τον πολίτη και την εξυπηρέτησή του. Συνολικά, τα προβλήματα της δημόσιας διοίκησης που σημειώνονται από τον Αυγενάκη (2010, σελ. 19-20) είναι τα εξής: 1) ανεπάρκεια διοικητικού μηχανισμού, 2) δημοκρατικό έλλειμμα, 3) διοικητικός συγκεντρωτισμός, 4) συντεχνιακές και πελατειακές νοοτροπίες του πληθυσμού, 4) αποτυχία των μεταρρυθμίσεων, 5) κομματισμός, 6) αναξιοκρατία και ποιότητα προσωπικού.

Το πρόβλημα του κατακερματισμού αναφέρεται από την Σπανού (2018, σελ. 10). Το εν λόγω πρόβλημα υφίσταται εξαιτίας της απουσίας μία συνεκτικής πολιτικής για τον δημόσιο τομέα, την πελατειοκρατία, την έλλειψη διαφάνειας και λογοδοσίας, τους πολλαπλούς νόμους και τις αλληλοεπικαλύψεις τους, την εσωστρέφεια των εσωτερικών δομών, σε συνδυασμό με τον διογκωμένο δημόσιο τομέα, την έλλειψη δομών ελέγχου και αποτελεσματικής διαχείρισης ανθρωπίνου δυναμικού. Τα παραπάνω έχουν ως αποτέλεσμα να μην

ανταποκρίνεται ο δημόσιος τομέας στις απαιτήσεις και λειτουργίες της κοινωνίας και της οικονομίας.

Αρκετά από τα προαναφερθέντα προβλήματα τονίζονται και από τη Ραμματά (2018, σελ. 708-709) και πιο συγκεκριμένα:

«1) Συγκεντρωτισμό με έμφαση στον ιεραρχικό έλεγχο και την εσωτερική λογοδοσία»,

«2) Γραφειοκρατία, βραδύτητα στη λήψη των αποφάσεων και στην ανταπόκριση στα αναδυόμενα πολύπλοκα προβλήματα» σε διάφορα επίπεδα (π.χ. κοινωνικό, ανάπτυξη του ιδιωτικού τομέα, οικονομική ολοκλήρωση),

«3) Πλούσιο νομοθετικό έργο [...] με τον εξαιρετικό αριθμό των 17.000 νόμων να έχουν ψηφιστεί μετά τη μεταπολίτευση και την αναγνώριση 27.318 αρμοδιοτήτων, καθώς και 9.816 υποστηρικτικών αρμοδιοτήτων που μοιράζονται τα Υπουργεία μεταξύ τους»,

«4) Εμμονή στην τυπολατρία, στα θεσμικά πρότυπα δράσης στο πλαίσιο μίας «κανονιστικής κουλτούρας» που δίνει έμφαση στην «ελιτιστική» θεώρηση των θεσμών» με αποτέλεσμα να ακολουθούνται αυστηρά διαδικασίες που απορρέουν από το νομοθετικό πλαίσιο, ακόμα και όταν αυτές δεν προάγουν, αν δεν υπονομεύουν, την αποτελεσματικότητα,

«5) Εσωστρέφεια και ιδιαίτερα αυστηρά όρια δράσης», τα οποία οδηγούν σε απομονωτισμό, έλλειψη δικτύωσης, αλλά και αποστασιοποίησης από τους χρήστες (φυσικά και νομικά πρόσωπα),

«6) Αδιαφορία ως προς τις αναπτυσσόμενες ανάγκες και τα προβλήματα της κοινωνίας», με αποτέλεσμα να μην υπάρχει ευελιξία και προσαρμογή στους κοινωνικούς μετασχηματισμούς που συντελούνται στο ευρύτερο περιβάλλον λειτουργίας των δημοσίων οργανισμών,

«7) Συντηρητισμό κατά την ενσωμάτωση των νέων τεχνολογιών και την τυποποίηση των διαδικασιών ώστε να συμβαδίζουν με νέα και πρωτοποριακά πρότυπα διοικητικής δράσης»,

«8) Αδυναμία διχοτόμησης μεταξύ της πολιτικής και της διοίκησης», κάτι το οποίο έχει ως αποτέλεσμα η πολιτική να επηρεάζει ή ακόμα και να διαμορφώνει τη δομή και λειτουργία της δημόσιας διοίκησης.

Η Κτιστάκη (2014, σελ. 71) επίσης αναφέρεται στους παράγοντες εκείνους που εμποδίζουν την εύρυθμη λειτουργία της ελληνικής δημόσιας διοίκησης: α) ανυπαρξία διοικητικής πολιτικής, β) διαφθορά και αδιαφάνεια στη διοικητική λειτουργία, γ) τη χαμηλή παραγωγικότητα της δημόσιας διοίκησης, εξαιτίας της γραφειοκρατίας, της διαφθοράς και της «κομματοκρατίας», δ) γραφειοκρατική διοίκηση με την αυστηρή επικράτηση της ιεραρχίας, με το φαινόμενο αυτό να οφείλεται σε τρεις παράγοντες και πιο συγκεκριμένα 1) τα περίπλοκα οργανωτικά και λειτουργικά συστήματα, 2) την πολυνομία και την ασάφεια των οδηγιών και των κατευθύνσεων, 3) την ανεπαρκή υπηρεσιακή και περιορισμένη επαγγελματική κατάρτιση των εργαζομένων.

Τέλος, ο Αυγενάκης (2010, σελ. 23) προσθέτει πως «ο γραφειοκρατικός νομικισμός, ο φορμαλισμός και η τυπολατρεία χρειάζεται πλέον να αντικατασταθούν από μια διοίκηση που λειτουργεί με καθαρά επιχειρησιακά κριτήρια: δηλαδή, θέτει στόχους και, προγραμματίζει συστηματικά τις ενέργειές της, χαράζει στρατηγική και πολιτικές για την αντιμετώπιση των δημοσίων προβλημάτων, μετρά, ελέγχει και προσδιορίζει δείκτες και κριτήρια ποιότητας των έργων της, αξιοποιεί με τον καλύτερο τρόπο το έμψυχο δυναμικό της και ανταποκρίνεται με ταχύτητα και αποτελεσματικότητα στα αιτήματα των πολιτών». Το απόσπασμα αυτό είναι χαρακτηριστικό ως προς τα προβλήματα του ελληνικού δημοσίου τομέα: έλλειψη στρατηγικής, έλλειψη μηχανισμών και συστημάτων ελέγχου, έλλειψη ευελιξίας και προσαρμοστικότητας στην κοινωνική πραγματικότητα, καθώς και έλλειψη αποτελεσματικής διαχείρισης του ανθρωπίνου δυναμικού.

Με βάση τις χρόνιες παθογένειες της ελληνικής δημόσιας διοίκησης, ο Dalamagas (2000, σελ. 277) επισημαίνει πως από τη δεκαετία του 1980 παρατηρείται μία αύξηση του μεγέθους του δημοσίου τομέα σε συνδυασμό με μία πτώση της ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας. Το θεωρητικό του υπόβαθρο βασίστηκε στο ότι καθώς οι κρατικές δαπάνες αποτελούν στοιχείο του ΑΕγχΠ, αναμένεται μια θετική συσχέτιση μεταξύ αυτών των δύο

μεταβλητών. Ωστόσο, αναφέρει πως υπάρχουν μελέτες που έχουν καταδείξει ότι η συμβολή του δημόσιου τομέα στην ανάπτυξη μπορεί να υπερβαίνει ή να υπολείπεται της αλλαγής του κυβερνητικού μεγέθους, που υπολογίζεται από το ποσοστό της κρατικής κατανάλωσης στο ΑΕΠ. Στη βάση αυτή, εξέτασε τη σχέση μεταξύ της οικονομικής ανάπτυξης και του μεγέθους του δημοσίου τομέα στην Ελλάδα με βάση στοιχεία της περιόδου 1948-1994. Τα αποτελέσματα της έρευνας του Dalamagas (2000, σελ. 287) κατέδειξαν ότι η αύξηση του μεγέθους της κυβέρνησης έχει δυσμενείς επιπτώσεις στην οικονομική ανάπτυξη, κυρίως λόγω της αυξανόμενης σημασίας της συσσώρευσης χρέους ως μέσου χρηματοδότησης των κυβερνητικών δραστηριοτήτων. Συγκεκριμένα, ο συνολικός αντίκτυπος του μεγέθους της κυβέρνησης στην ανάπτυξη βρέθηκε αρνητικός και η οριακή παραγωγικότητα στον δημόσιο τομέα είναι χαμηλότερη από ότι στην υπόλοιπη οικονομία. Η κρίση χρέους, που ενισχύεται από τη μακροοικονομική κακοδιαχείριση και τις επακόλουθες προσπάθειες σταθεροποίησης υποδεικνύουν ότι η αποκατάσταση ενός κανονικού ρυθμού ανάπτυξης υπερβαίνει τον εκσυγχρονισμό του ιδιωτικού τομέα. Συγκεκριμένα, οι στρεβλωτικές επιπτώσεις στην παροχή αγαθών και υπηρεσιών από την κυβέρνηση πρέπει πρώτα να εξλειφθούν μέσω μιας διαδικασίας μείωσης της συνιστώσας του δημόσιου τομέα του ΑΕΠ και της αναθεώρησης των μεθόδων χρηματοδότησης των κρατικών δαπανών.

Η πελατειοκρατία και ο τρόπος λειτουργίας εθνικών και τοπικών αρχών διακυβέρνησης (ελίτ) αποτελούν, σύμφωνα με την Liddle (2009, σελ. 335) την αιτία μη ισόρροπης ανάπτυξης μεταξύ των περιφερειών στην Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, η συγγραφέας αναφέρεται στο χαρακτηριστικό παράδειγμα των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 που φιλοξένησε η Ελλάδα. Στο πλαίσιο της διεξαγωγής αυτών των Αγώνων στην Ελλάδα, η ενδοχώρα επωφελήθηκε από σημαντικά έργα υποδομής. Έγιναν σημαντικές προσπάθειες για την ανάπτυξη του πολιτισμού, του τουρισμού και της γεωργίας, αλλά πολλές αστικές και αγροτικές περιοχές βίωσαν την αποβιομηχάνιση, σε αντίθεση με εκείνη της Δυτικής Ευρώπης. Το αγροτικό / αστικό χάσμα εντός της Ελλάδας είναι ιδιαίτερα έντονο, καθώς τα ελληνικά νησιά και οι αγροτικές κοινότητες επωφελήθηκαν περισσότερο από τα ευρωπαϊκά κεφάλαια από ότι ημι-

αστικοποιημένες περιοχές. Η Liddle (2009, σελ. 335) εξέτασε συγκεκριμένες περιπτώσεις (βιομηχανία στην Καστοριά, εξορύξεις στο Λαύριο και κλωστοϋφαντουργικά προϊόντα και φρούτα στη Νάουσα) και κατέδειξε πως υπέστησαν απώλεια αγορών, κακές επενδύσεις και συρρικνωμένη βάση απασχόλησης. Και οι τρεις περιοχές είχαν (περιορισμένες) παρεμβάσεις εθνικής πολιτικής που τελικά απέτυχαν, ενώ η Αθήνα, όπου φιλοξενήθηκαν οι Ολυμπιακοί Αγώνες του 2004, είχε τεράστιες επενδύσεις. Αυτό οφείλεται στην πελατειοκρατία, η οποία χαρακτηρίζει όλα τα επίπεδα διακυβέρνησης, καθώς η επιτυχία ή όχι των προσπαθειών ανάπτυξης επηρεάστηκε σημαντικά από τους τρόπους με τους οποίους συμμετείχαν οι εθνικές και τοπικές ελίτ μέσω της προώθησης πολιτικών σε συγκεκριμένες περιοχές, καθώς και την ανάπτυξη συγκεκριμένων τύπων συνεργασιών.

Περιβάλλον και βιώσιμη ανάπτυξη

Η μελέτη του Liodakis (2018) εστιάζει στη σχέση μεταξύ της οικονομικής ύφεσης στην Ελλάδα στο πλαίσιο της υπο-ανάπτυξης και της υποβάθμισης του περιβάλλοντος. Η ελληνική οικονομία υπέστη μια βαθιά και παρατεταμένη ύφεση που διήρκεσε τουλάχιστον επτά ή οκτώ συνεχόμενα χρόνια και υπό την υπόθεση ότι η οικονομική ανάπτυξη είναι η κύρια αιτία της περιβαλλοντικής υποβάθμισης, αναμένει κανείς ότι αυτή η απο-ανάπτυξη θα συνεπάγεται μείωση ή μετριασμό αυτού του οικολογικού αντίκτυπου. Υπάρχουν, ωστόσο, ενδείξεις σημαντικής οικολογικής υποβάθμισης, τόσο πριν όσο και μετά την κρίση 2007–2008, η οποία τείνει να υπονομεύσει τις συνθήκες για τη βιώσιμη ανάπτυξη της χώρας. Τόσο πριν όσο και μετά την κρίση 2007-2008, το κράτος διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο μέσω της δημοσιονομικής διαχείρισης, των περιβαλλοντικών πολιτικών και κανονισμών, της προστασίας του περιβάλλοντος και της διαχείρισης και αποπληρωμής του δημόσιου χρέους. Κατά την περίοδο μετά την κρίση, η οικονομική ύφεση και η μείωση της οικονομικής δραστηριότητας οδήγησαν σε ορισμένες περιπτώσεις σε μείωση ορισμένων ατμοσφαιρικών ή άλλων ρύπων. Αυτό, ωστόσο, δεν ήταν αρκετό για να εξασφαλίσει μια γενικότερη μείωση της οικολογικής υποβάθμισης. Εκτός από το γεγονός ότι οι εκπομπές και η περιβαλλοντική ρύπανση παραμένουν πολύ υψηλές, υπάρχουν συστημικές αιτίες και

σημαντικές κοινωνικοοικονομικές διαδικασίες που συμβάλλουν στην περαιτέρω υποβάθμιση του περιβάλλοντος. Αυτή η οικολογική υποβάθμιση επιδεινώθηκε ακόμη περισσότερο με την εμφάνιση της οικονομικής κρίσης, τον εντατικό καπιταλιστικό ανταγωνισμό, το αυξανόμενο και μη βιώσιμο δημόσιο χρέος, τα μνημόνια και τις αυστηρές πολιτικές λιτότητας που επέβαλε η «τρίκα» στην ελληνική κυβέρνηση (Lioudakis, 2018, σελ. 57). Δεδομένου ότι η οικονομία βασίζεται σε μεγάλο βαθμό σε πόρους άνθρακα (το 91% της ενέργειας που χρησιμοποιείται προέρχεται από ορυκτά καύσιμα), η χώρα έχει τις μεγαλύτερες εκπομπές CO₂ κατά κεφαλήν στην Ευρώπη. Ταυτόχρονα, οι αποτυχημένες πολιτικές ανανεώσιμων πηγών ενέργειας και οι επενδύσεις βιομηχανικής κλίμακας σε αιολικά και ηλιακά φωτοβολταϊκά πάρκα είχαν καταστροφικές περιβαλλοντικές επιπτώσεις (Lioudakis, 2018, σελ. 58).

Τα οφέλη που έχει ο αειφόρος κατασκευαστικός τομέας στην οικονομία εξετάστηκαν από τους Vatalis et al. (2011, σελ. 377). Η αειφορία έχει τρεις πυλώνες: οικονομία, κοινωνία και περιβάλλον. Ο όρος «αειφόρος κατασκευή» προτάθηκε αρχικά για να περιγράψει την ευθύνη του κατασκευαστικού κλάδου για την επίτευξη βιωσιμότητας. Στο πλαίσιο αυτό αναφέρεται στη δημιουργία ενός υγιούς οικοδομημένου περιβάλλοντος με χρήση αποδοτικών πόρων, οικολογικά βασισμένων αρχών», στη βάση τεσσάρων πυλώνων: κοινωνικός, οικονομικός, βιολογικός και τεχνικός. Η κοινωνική βιωσιμότητα αναφέρεται σε βελτιώσεις στην ποιότητα της ανθρώπινης ζωής και στο ανθρώπινο περιβάλλον διαβίωσης, οι οποίες περιλαμβάνουν τον πολιτισμό, την υγεία, την εκπαίδευση και την ισότητα μεταξύ γενεών. Η οικονομική βιωσιμότητα περιλαμβάνει τη χρήση λογιστικών μεθόδων πλήρους κόστους και τιμολόγησης πραγματικού κόστους για τον καθορισμό τιμών και τιμολογίων για αγαθά και υπηρεσίες και επιτυγχάνει αποτελεσματικότερη χρήση πόρων. Η βιολογική βιωσιμότητα περιλαμβάνει την ιδέα ότι η αειφόρος κατασκευή πρέπει να προστατεύει το φυσικό περιβάλλον και να ενθαρρύνει τη χρήση ανανεώσιμων πόρων και τη μειωμένη χρήση νερού, ενέργειας, υλικών και γης σε κάθε στάδιο ενός έργου. Η τεχνική βιωσιμότητα απαιτεί υψηλή απόδοση, αντοχή, ποιότητα και μικτή χρήση ενός κτιρίου.

Στη βάση των παραπάνω, οι Vatalis et al. (2011, σελ. 382) προσπάθησαν να διερευνήσουν τα οικονομικά οφέλη της βιώσιμης κατασκευής. Τα οφέλη που εκτιμήθηκαν είναι με την εξής σειρά: μείωση της χρήσης ενέργειας, προστασία του φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος και ένα υγιές και άνετο περιβάλλον διαβίωσης. Η υψηλότερη ενεργειακή απόδοση και η ανάπτυξη ανανεώσιμων πηγών ενέργειας οδηγούν σε βιώσιμες ενεργειακές τεχνολογίες προκειμένου να δημιουργηθεί ένα καθαρότερο περιβάλλον, μια ισχυρότερη οικονομία και ένα πιο ασφαλές μέλλον σε βιώσιμες κατασκευές. Η μείωση και η ανακύκλωση των οικοδομικών υλικών εξοικονομεί χώρο υγειονομικής ταφής, μειώνει τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις της παραγωγής νέων υλικών, δημιουργεί θέσεις εργασίας και μπορεί να μειώσει τα συνολικά έξοδα οικοδομικών έργων.

Στο πλαίσιο της αειφορίας, οι Karanikolas et al. (2018, σελ. 69) εξέτασαν τον βαθμό στον οποίο διάφορες πρακτικές καλλιέργειας (καλλιέργειες με χαμηλή εισροή εργασίας, αποκτώντας την απαραίτητη εργασία κυρίως από μέλη της οικογένειας, καθώς και τοπικές καλλιέργειες) μπορούν να χρησιμεύσουν ως βιώσιμες εναλλακτικές λύσεις για τη γεωργία στο πλαίσιο της τρέχουσας οικονομικής κρίσης, ειδικά για τους πιθανούς νέους αγρότες. Η οικονομική ανάλυση που χρησιμοποιήθηκε κατέδειξε ότι οι δείχνει ότι οι πρακτικές αυτές παρέχουν οικονομικά οφέλη, τόσο σε ατομικό επίπεδο (αύξηση του εισοδήματος), όσο και για τις τοπικές κοινότητες, ακόμη και με μικρά μεγέθη εκμεταλλεύσεων. Η εξωστρέφεια όμως (εξαγωγές) και η τοπική κατανάλωση των καλλιεργούμενων προϊόντων (ένταξη στην τοπική κουλτούρα, νέα κανάλια μάρκετινγκ, ανάπτυξη μάρκας), είναι απαραίτητες προϋποθέσεις για την περαιτέρω ανάπτυξή τους, ούτως ώστε να συμβάλουν στην οικονομική ανάπτυξη.

Ο Pegkas (2020α) διερεύνησε τη σχέση μεταξύ ανανεώσιμης και μη ανανεώσιμης κατανάλωσης ενέργειας και οικονομικής ανάπτυξης στην Ελλάδα, χρησιμοποιώντας ετήσια δεδομένα για την περίοδο 1990-2016. Τα αποτελέσματα κατέδειξαν ότι υπάρχει μια σημαντική θετική βραχυπρόθεσμη αλλά και μακροπρόθεσμη επίδραση της κατανάλωσης ενέργειας, τόσο της ανανεώσιμης όσο και της μη ανανεώσιμης, στην οικονομική ανάπτυξη. Τα

συνολικά ευρήματα υποδηλώνουν ότι η ανανεώσιμη και μη ανανεώσιμη κατανάλωση ενέργειας μπορεί να τονώσει σημαντικά την οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα. Λαμβάνοντας υπόψη ότι οι ανανεώσιμες πηγές ενέργειας μειώνουν τις εκπομπές άνθρακα και προστατεύουν το περιβάλλον, απαιτείται επέκταση της κατανάλωσης ανανεώσιμων πηγών ενέργειας με συνολικό στρατηγικό σχέδιο. Η πρόκληση για τους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής στην Ελλάδα είναι να αντικαταστήσουν τα συμβατικά ενεργειακά καύσιμα με εκείνα που παράγουν λιγότερη ρύπανση και να αυξήσουν τις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας διατηρώντας μια βιώσιμη και μακροπρόθεσμη πορεία ανάπτυξης. Η ενεργειακή πολιτική πρέπει να συνδυαστεί με την εφαρμογή συνεκτικών, συνεπών και διαδοχικών διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων που ενισχύουν τις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, ούτως ώστε να επιτευχθεί οικονομική ανάπτυξη.

Τέλος, οι Katrakilidis et al. (2016, σελ. 217) διερεύνησαν τη σχέση μεταξύ ποιότητας του περιβάλλοντος (όπως μετρήθηκε από τις εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα), υγείας (όπως μετρήθηκε από τον δείκτη παιδικής θνησιμότητας ανά 1.000 άτομα) και οικονομικής ανάπτυξης (όπως μετρήθηκε από το κατά κεφαλήν ΑΕΠ) στην Ελλάδα την περίοδο 1960-2012. Τα αποτελέσματα κατέδειξαν τα εξής: α) η οικονομική ανάπτυξη οδηγεί σε περιβαλλοντική υποβάθμιση (αύξηση των εκπομπών CO₂), β) η οικονομική ανάπτυξη έχει θετική επίδραση στην ποιότητα της υγείας (μείωση του ποσοστού παιδικής θνησιμότητας, γ) η υποβάθμιση του περιβάλλοντος επηρεάζει αρνητικά την ποιότητα της υγείας (αύξηση του ποσοστού παιδικής θνησιμότητας), δ) η ταυτόχρονη εξέταση και των τριών δεικτών καταδεικνύει ότι η υποβάθμιση του περιβάλλοντος και η οικονομική δραστηριότητα επηρεάζουν συστηματικά την ποιότητα της υγείας μακροπρόθεσμα, ε) η επίδραση της αύξησης της ποιότητας της υγείας εκδηλώνεται άμεσα και έμμεσα, μέσω της υποβάθμισης του περιβάλλοντος. Συνοψίζοντας, τα αποτελέσματα υπονοούν ότι η περιβαλλοντική υποβάθμιση οδηγεί σε χαμηλότερη ποιότητα υγείας. Αυτό μπορεί να οδηγήσει, μακροπρόθεσμα, σε χαμηλότερα επίπεδα παραγωγικότητας, με αρνητικές συνέπειες για την οικονομική ανάπτυξη. Κατά συνέπεια, οι αναπτυξιακές πολιτικές πρέπει να περιλαμβάνουν κατάλληλα

έργα προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος και ενίσχυσης της κοινωνικής ευημερίας.

Τουρισμός

Η μελέτη που διεξήχθη από τον Pegkas (2020, σελ. 565) στόχο είχε να διερευνήσει τις σχέσεις μεταξύ τουρισμού, ενέργειας, περιβάλλοντος και οικονομικής ανάπτυξης στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1989-2018. Τα αποτελέσματα της εν λόγω μελέτης κατέδειξαν ότι υπάρχει μια θετική μακροχρόνια σχέση μεταξύ τουρισμού, επενδύσεων, κατανάλωσης ενέργειας, περιβαλλοντικής ρύπανσης και οικονομικής ανάπτυξης. Πιο αναλυτικά, ο τουρισμός αποτελεί σημαντικό προσδιοριστικό παράγοντα της οικονομικής ανάπτυξης στην Ελλάδα. Επιπλέον, ο τουρισμός έχει ευνοϊκή αλλά όχι σημαντική επίδραση στην κατανάλωση ενέργειας και τις εκπομπές άνθρακα, ενώ η κατανάλωση ενέργειας και η οικονομική ανάπτυξη αυξάνουν τη ρύπανση του περιβάλλοντος. Η πρόκληση για τους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής στην Ελλάδα είναι η περαιτέρω υποστήριξη της τουριστικής βιομηχανίας και ο σχεδιασμός και η ανάπτυξη πολιτικών που στοχεύουν στον αποτελεσματικότερο συντονισμό του τουρισμού, της ενέργειας, του περιβάλλοντος και της οικονομίας, διατηρώντας μια αειφόρο και μακροπρόθεσμη πορεία οικονομικής ανάπτυξης.

Εκπαίδευση

Σημαντική παράμετρος της οικονομικής ανάπτυξης είναι και η εκπαίδευση, όπως προκύπτει από τα ευρήματα διαφόρων μελετών. Για παράδειγμα, οι Pegkas και Tsamadias (2014, σελ. 425) εξέτασαν την επίδραση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (με τη μεταβλητή των ποσοστών εγγραφής) στην οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1960-2009, προκειμένου να ελέγξει την αιτιώδη σχέση μεταξύ της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, των επενδύσεων φυσικού κεφαλαίου και της οικονομικής ανάπτυξης. Τα ευρήματα της εν λόγω μελέτης κατέδειξαν ότι υπάρχει μια σχέση μεταξύ της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, των επενδύσεων φυσικού κεφαλαίου και της οικονομικής ανάπτυξης.

Οι Tsamadias και Prontzas (2012, σελ. 522) διερεύνησαν τη σχέση μεταξύ αυτών των δύο μεταβλητών στην περίπτωση της Ελλάδας για την περίοδο 1960-2020. Τα ευρήματα της ανάλυσής τους καταδεικνύουν ότι η εκπαίδευση είχε θετική και στατιστικά σημαντική επίδραση στην οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα κατά την υπό εξέταση περίοδο. Το οικονομετρικό μοντέλο εξήγησε έως και το 66% της διακύμανσης του ρυθμού οικονομικής ανάπτυξης μέσω της διακύμανσης των τριών ανεξάρτητων μεταβλητών που αφορούν την εκπαίδευση, δηλαδή φυσικό κεφάλαιο, ανθρώπινο κεφάλαιο και εργασία. Πιο συγκεκριμένα ακόμα, η συνεισφορά των ετήσιων διαφορών αύξησης ανθρώπινου κεφαλαίου στις ετήσιες διαφορές αύξησης του ΑΕΠ εκτιμάται μεταξύ 0,64% και 0,81%.

Σε μία άλλη έρευνα, οι Tsamadias και Pegkas (2012, σελ. 237) διερεύνησαν την επίδραση της εκπαίδευσης στην οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα, κατά την περίοδο 1981-2009. Οι μεταβλητές που αφορούσαν την εκπαίδευση ήταν τα ποσοστά εγγραφής στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, τα μέσα έτη εκπαίδευσης και το ποσοστό του εργατικού δυναμικού που έχει ολοκληρώσει τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Η εμπειρική ανάλυση κατέδειξε ότι η εκπαίδευση είχε αρνητικό αντίκτυπο στην οικονομική ανάπτυξη, αλλά μόνο τα ποσοστά εγγραφής στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση ήταν η στατιστικά σημαντική μεταβλητή. Το μοντέλο εξήγησε 26% έως και 34% της διακύμανσης του ρυθμού οικονομικής ανάπτυξης μέσω της παραλλαγής των ανεξάρτητων μεταβλητών σε διαφορετικές περιπτώσεις.

Σε μία παλαιότερη έρευνα, οι Tsakloglou και Cholezas (2005) εξέτασαν τη σχέση μεταξύ της εκπαίδευσης και της ανισότητας των ατόμων και βρήκαν μία ισχυρή συσχέτιση. Η εκπαίδευση θεωρείται συνήθως το κύριο μέσο για την προώθηση της κοινωνικής ισότητας και της κοινωνικής κινητικότητας. Λαμβάνοντας υπόψη τη θετική σχέση μεταξύ εκπαίδευσης και μισθών, πολλοί υπεύθυνοι χάραξης πολιτικής θεωρούν την εκπαίδευση ως αποτελεσματικό μέσο για την προώθηση της ανάπτυξης και τη μείωση της ανισότητας, ιδίως μέσω της βελτίωσης των προσόντων των λιγότερο μορφωμένων τμημάτων του πληθυσμού (Tsakloglou και Cholezas, 2005, σελ. 1). Η Ελλάδα χαρακτηρίστηκε από ραγδαία «εκπαιδευτική επέκταση» κυρίως από τη

δεκαετία του 1980 και έπειτα. Ωστόσο, οι ανισότητες είναι εμφανείς σε όλα τα επίπεδα του εκπαιδευτικού συστήματος, ειδικά όσον αφορά την πρόσβαση στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Επιπλέον, πολλές πτυχές των ανισοτήτων που παρατηρούνται στην αγορά εργασίας σχετίζονται με την εκπαίδευση, ενώ η εκπαίδευση φαίνεται να είναι ο πιο σημαντικός παράγοντας που διαμορφώνει τη συνολική κατανομή του εισοδήματος και επηρεάζει την πιθανότητα της φτώχειας (Tsakloglou και Cholezas, 2005, σελ. 17). Επομένως και αυτή η έρευνα κατέληξε στο συμπέρασμα πως η εκπαίδευση επηρεάζει έμμεσα την οικονομική ανάπτυξη.

Οικονομικοί παράγοντες

Η Ελλάδα χαρακτηρίζεται από σημαντική παραοικονομία. Η μείωση αυτού του φαινομένου μπορεί, κατά τους Bitzenis et al. (2016, σελ. 165) να δώσει ώθηση στην ελληνική οικονομία. Πιο συγκεκριμένα, οι συγγραφείς εξετάζουν τους καθοριστικούς παράγοντες της ελληνικής «σκαιώδους οικονομίας» (φοροδιαφυγή και αδήλωτη εργασία), την αλληλεπίδρασή της με την επίσημη οικονομία και τη σχέση της με τη διαφθορά. Τα ευρήματα της μελέτης τους καταδεικνύουν ότι σημαντικοί προσδιοριστικοί παράγοντες της «σκαιώδους οικονομίας» είναι παράγοντες που σχετίζονται με μακροοικονομικές συνθήκες, όπως η ανεργία και η αύξηση του ΑΕΠ, και θεσμικοί παράγοντες, όπως η ηθικότητα των φόρων και το κράτος δικαίου. Η «σκαιώδης οικονομία» και η διαφθορά είναι συμπληρωματικές, ενώ παράλληλα υποκαθιστούν η μία την άλλη στον επιχειρηματικό κύκλο. Η μεταφορά μέρους της «σκαιώδους οικονομίας» στην επίσημη οικονομία (π.χ. μέσω πάταξης της διαφθοράς, βελτίωσης της αποτελεσματικότητας είσπραξης φόρων, μείωση του φορολογικού βάρους), θα ενίσχυε τα κρατικά έσοδα και τελικά θα οδηγούσε στην οικονομική ανάκαμψη.

Οι Dritsakis και Adamopoulos (2004, σελ. 547) εστίασαν την προσοχή τους στη σχέση μεταξύ του βαθμού ανοίγματος της οικονομίας, της χρηματοοικονομικής ανάπτυξης και της οικονομικής ανάπτυξης στην Ελλάδα για την περίοδο 1960-2000. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης υποδηλώνουν ότι υπάρχει μία συσχέτιση μεταξύ του ΑΕΠ, της χρηματοοικονομικής ανάπτυξης και του βαθμού ανοίγματος της οικονομίας. Πιο συγκεκριμένα,

υπάρχει αιτιώδης σχέση μεταξύ της χρηματοοικονομικής ανάπτυξης και της οικονομικής ανάπτυξης, αλλά και μεταξύ του βαθμού ανοίγματος της οικονομίας και της οικονομικής ανάπτυξης.

Η έρευνα των Psycharis et al. (2020, σελ. 95) αποσκοπούσε στην εκτίμηση της συμβολής των συγχρηματοδοτούμενων και εθνικά χρηματοδοτούμενων από την Ευρωπαϊκή Ένωση κονδυλίων για δημόσιες επενδύσεις στην περιφερειακή ανάπτυξη στην Ελλάδα κατά την περίοδο 2000-2014. Το ενδιαφέρον για αυτήν την μελέτη βασίστηκε στην κεϋνσιανή υπόθεση ότι οι δημόσιες επενδύσεις έχουν θεωρηθεί ως κρίσιμος παράγοντας στην αντικυκλική πολιτική, ειδικά σε περιόδους οικονομικής κρίσης. Τα στοιχεία για τις δημόσιες επενδύσεις που χρησιμοποιήθηκαν στη μελέτη χωρίστηκαν σε δύο κατηγορίες: έργα συγχρηματοδοτούμενα με τα διαρθρωτικά ταμεία της ΕΕ και έργα που χρηματοδοτούνται μόνο με εθνικούς πόρους. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, ενώ τα εθνικά χρηματοδοτούμενα έργα αύξησαν τις επιδόσεις των περιφερειών πριν από την έναρξη της οικονομικής κρίσης, δε βρέθηκε ένδειξη ότι τα συγχρηματοδοτούμενα έργα της Ευρωπαϊκής Ένωσης οδήγησαν σε αυξημένη ανάπτυξη. Τα εν λόγω αποτελέσματα αμφισβητούν την προσθήκη αξίας και τον συντονισμό μεταξύ της πολιτικής συνοχής της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των εσωτερικών περιφερειακών πολιτικών για την προώθηση της περιφερειακής ανάπτυξης στις λιγότερο ευημερούσες περιοχές της Ευρώπης.

Ο Tsitouras (2016, σελ. 504) στόχευε να μελετήσει την επίδραση των εξαγωγών και των άμεσων ξένων επενδύσεων (ΑΞΕ) στην οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα, μακροπρόθεσμα και βραχυπρόθεσμα, κατά την περίοδο 1980-2013. Η ανάλυσή του επιβεβαιώνει τη μακροπρόθεσμη σχέση μεταξύ εισερχόμενων ΑΞΕ, εξαγωγών και εθνικού εισοδήματος. Τα αποτελέσματα αυτά υποδηλώνουν ότι οποιαδήποτε πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης με στόχο την ενίσχυση της οικονομικής ανάπτυξης μέσω των εξαγωγών θα πρέπει να εξεταστεί μακροπρόθεσμα, καθώς οι ελληνικές αρχές δεν μπορούν να βασίζονται στις εξαγωγές βραχυπρόθεσμα. Ωστόσο, οι εσωτερικές ΑΞΕ φαίνεται πιο αποτελεσματικές από τις εξαγωγές, ενισχύοντας την οικονομική ανάπτυξη σε βραχυπρόθεσμο επίπεδο.

Οι Soukiazis et al. (2018, σελ. 229) εφάρμοσαν δύο μοντέλα που προσανατολίζονται στη ζήτηση προκειμένου να εξηγήσουν την οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1995-2014. Η πρώτη προσέγγιση ανάπτυξης βασίζεται στον νόμο του Thirlwall που ορίζει ότι ο ρυθμός ανάπτυξης συνάδει με την ισορροπία ισοζυγίου πληρωμών, υποστηρίζοντας ότι τα μη βιώσιμα ελλείμματα τρεχουσών συναλλαγών θέτουν όριο στη ζήτηση και συνεπώς στην ανάπτυξη. Εφαρμόζοντας αυτήν την προσέγγιση στην ελληνική οικονομία, καταδεικνύεται ότι το μοντέλο προβλέπει υπερβολικά τον ρυθμό ανάπτυξης που παρατηρείται και αυτό δεν συμβαδίζει με τις εξωτερικές ανισορροπίες (σε τρεχούμενο λογαριασμό) που παρατηρούνται με την πάροδο του χρόνου. Η έλλειψη αντιστοιχίας του νόμου του Thirlwall στην ελληνική πραγματικότητα μπορεί να αποδοθεί κυρίως σε δύο παράγοντες α) το μοντέλο υποθέτει ότι οι σχετικές τιμές είναι σταθερές μακροπρόθεσμα, β) το μοντέλο δε λαμβάνει υπόψη τις εσωτερικές ανισορροπίες που προκαλούνται από υπερβολικό δημόσιο έλλειμμα και χρέος. Η δεύτερη προσέγγιση που χρησιμοποιήθηκε είναι μια επέκταση του μοντέλου Thirlwall που λαμβάνει υπόψη όχι μόνο εξωτερικούς αλλά και εσωτερικούς περιορισμούς (έλλειμμα) και καταδεικνύει την υπόθεση ότι οι σχετικές τιμές είναι ουδέτερες στη μακροπρόθεσμη ανάπτυξη. Το μοντέλο αυτό οδηγεί σε μια πιο ρεαλιστική πρόβλεψη για το υψηλό δημόσιο έλλειμμα, το χρέος και το έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών που παρατηρήθηκε κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Συνεπώς, εσωτερικοί περιορισμοί στην ελληνική οικονομία διαδραματίζουν ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη.

Μεταρρυθμίσεις στο πλαίσιο των Μνημονίων

Στην περίπτωση της Ελλάδας, ένας ακόμη παράγοντας που αξίζει να τονιστεί είναι οι μεταρρυθμίσεις που προωθήθηκαν στο πλαίσιο των Μνημονίων Συνεργασίας και των αποφάσεων που ελήφθησαν από την Τρόικα. Η εξέταση αυτού του παράγοντα δείχνει ότι τα μέτρα λιτότητας που επιβλήθηκαν από την Τρόικα στο πλαίσιο των Μνημονίων, σε συνδυασμό με το ευρύτερο οικονομικό περιβάλλον που ήταν σε ύφεση και το αυξανόμενο δημόσιο χρέος, οδήγησαν σε περαιτέρω, εξαιρετικά σημαντική ύφεση την ελληνική οικονομία (Efthimiadis et al., 2013, σελ. 1076; Lekakis & Kousis, 2013, σελ. 305;

Tsoufidis et al., 2016, σελ. 380). Η ύφεση οδήγησε στη στασιμότητα των κερδών, η οποία με τη σειρά της αποθάρρυνε τις νέες επενδύσεις, τη μείωση της παραγωγής και την αύξηση της ανεργίας (Tsoufidis et al., 2016, σελ. 380).

Η επίπτωση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 2008 επηρέασε σοβαρά την Ελλάδα, στη βάση του υψηλού δημοσίου χρέους της, το οποίο δεν μπορούσε να εξυπηρετηθεί χωρίς θετική αύξηση του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος. Οι διαπραγματεύσεις με την Τρόικα των διεθνών δανειστών - Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και Διεθνές Νομισματικό Ταμείο - οδήγησαν σε συγκεκριμένους όρους και μεταρρυθμίσεις στο πλαίσιο των Μνημονίων Συμφωνίας που υπέγραψε η Ελλάδα. Ωστόσο, οι πολιτικές λιτότητας και άλλοι όροι που επιβλήθηκαν από τα Μνημόνια Συμφωνίας με την τρόικα διεθνών δανειστών υπονόμισαν την πρόοδο που είχε σημειωθεί στα προ της κρίσης χρόνια στο πλαίσιο της πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως τονίζουν οι Lekakis και Kousis (2013, σελ. 305). Το τελευταίο, ωστόσο, βρισκόταν σε αντίθεση με τις νέες προτεραιότητες της ΕΕ στο πλαίσιο του ελληνικού προγράμματος διάσωσης. Παραδείγματα περιλαμβάνουν την ατμοσφαιρική ρύπανση που προκαλείται από την αντικατάσταση των καυσίμων μετά από μια τεράστια αύξηση του φόρου καυσίμων θέρμανσης, την κλιμακούμενη περιβαλλοντική σύγκρουση που σχετίζεται με τις επενδύσεις εξόρυξης χρυσού και τον καταρρέοντα μηχανισμό περιβαλλοντικής διαχείρισης.

Οι Efthimiadis et al. (2013, σελ. 1076) προσπάθησαν να αξιολογήσουν το κόστος της αποτυχίας του Πρώτου Μνημονίου στην Ελλάδα. Τον Μάιο του 2010 ένα σχέδιο διάσωσης συμφωνήθηκε με τα άλλα κράτη μέλη της ζώνης του ευρώ και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, ενώ η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα θα παρείχε τεχνική βοήθεια. Το τριετές πρόγραμμα οικονομικής προσαρμογής για την Ελλάδα στόχευε στην αποκατάσταση της εμπιστοσύνης των διεθνών χρηματαγορών, στη διατήρηση της χρηματοπιστωτικής σταθερότητας και στη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας μεσοπρόθεσμα, κυρίως μέσω της ταυτόχρονης εφαρμογής διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων σε δημοσιονομικό επίπεδο. Ωστόσο, οι στόχοι και οι προβλέψεις του αρχικού

προγράμματος, καθώς και εκείνοι των επακόλουθων αξιολογήσεων και προγραμμάτων, δεν πραγματοποιήθηκαν. Συγκεκριμένα, μετά από πολλές αναθεωρήσεις και βελτιώσεις (π.χ. αναδρομική μείωση των επιτοκίων δανείου και παράταση των προθεσμιών), ήταν απαραίτητο ένα δεύτερο πρόγραμμα. Επιπλέον, ακόμη και μετά τη μεγαλύτερη αναδιάρθρωση κρατικού-χρέους στην ιστορία (τον Μάρτιο του 2012) που ακολούθησε εξαγορά των ομολόγων του Ελληνικού Δημοσίου (τον Δεκέμβριο του 2012), εκτεταμένη δημοσιονομική ενοποίηση με μεγάλες περικοπές μισθών και συντάξεων, η ελληνική οικονομία βρέθηκε σε χειρότερη κατάσταση. Πιο συγκεκριμένα, η τάση του ρυθμού αύξησης του ΑΕΠ εκτιμήθηκε σε -3,84% το δεύτερο τρίμηνο του 2012, έναντι -2,21% εάν είχαν επιτευχθεί οι στόχοι και οι προβλέψεις του πρώτου προγράμματος προσαρμογής. Τα αποτελέσματα αυτά καταδεικνύουν ότι η αποτυχία του πρώτου προγράμματος είχε σημαντικές δυσμενείς επιπτώσεις στις μελλοντικές προοπτικές ανάπτυξης της χώρας, καθώς η τρέχουσα δυναμική του ΑΕΠ ήταν πολύ χειρότερη από εκείνη που προβλεπόταν στο πρώτο πρόγραμμα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

2.1 Μέθοδος της έρευνας

Η μέθοδος της παρούσας έρευνας βασίζεται στη στατιστική ανάλυση των δεικτών μετάβασης δεύτερης γενιάς που καθορίζονται από την European Bank for Reconstruction and Development (EBRD).

Κατά τη διάρκεια της περιόδου 1989-2014, η EBRD αξιολόγησε την πρόοδο της μετάβασης μέσω συγκεκριμένων δεικτών μετάβασης που χρησιμοποιήθηκαν για την παρακολούθηση των μεταρρυθμιστικών εξελίξεων σε όλες τις χώρες των δραστηριοτήτων 1989-2014. Η πρόοδος μετρήθηκε με βάση τα πρότυπα των βιομηχανικών οικονομιών της αγοράς, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα ότι δεν υπήρχε ούτε μια «καθαρή» οικονομία της αγοράς ούτε ένα μοναδικό τελικό σημείο για μετάβαση. Η κλίμακα μέτρησης για τους δείκτες κυμαινόταν από 1 έως 4+, όπου η τιμή 1 αντιπροσώπευε μικρή ή καθόλου αλλαγή από μια άκαμπτη κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία και η τιμή 4+ αντιπροσώπευε τα πρότυπα μιας βιομηχανικής οικονομίας της αγοράς. Οι αξιολογήσεις πραγματοποιήθηκαν σε έξι τομείς: 1. Ιδιωτικοποίηση μεγάλης κλίμακας, 2. Ιδιωτικοποίηση μικρής κλίμακας, 3. Διακυβέρνηση και αναδιάρθρωση επιχειρήσεων, 4. Ελευθέρωση των τιμών, 5. Σύστημα συναλλαγών και συναλλάγματος, 6. Πολιτική ανταγωνισμού (EBRD, n.d.).

Το 2016 η EBRD εισήγαγε έναν νέο τρόπο μέτρησης της μετάβασης σε μια οικονομία της αγοράς, την έννοια που υποστηρίζει το σχεδιασμό και την αξιολόγηση των επενδύσεων της και των έργων τεχνικής βοήθειας. Η έννοια της μετάβασης τέθηκε σε εφαρμογή το επόμενο έτος. Υποστηρίζει ότι μια εύρυθμη οικονομία της αγοράς πρέπει να είναι κάτι περισσότερο από απλή ανταγωνιστική· θα πρέπει επίσης να είναι χωρίς αποκλεισμούς, καλά διοικούμενη, φιλική προς το περιβάλλον, ανθεκτική και ολοκληρωμένη. Η ιδέα του 2016 εξευγενίζει την έννοια της μετάβασης που διατυπώθηκε το 1997, όταν χώρες της EBRD αντιμετώπισαν ένα σύνολο προκλήσεων κατά τη μετάβασή τους από τον κομμουνισμό στον καπιταλισμό. Η αλλαγή αντικατοπτρίζει τόσο μια παγκόσμια εξέλιξη στον καθορισμό μιας επιτυχημένης οικονομίας της αγοράς, όσο και την ανάπτυξη του έργου της

EBRD σε χώρες που υιοθέτησαν τον καπιταλισμό και είχαν ανάγκη από διάφορες μεταρρυθμίσεις. Επιπρόσθετα, η αλλαγή στη μεθοδολογία ήταν εν μέρει και μία απάντηση στις επιπτώσεις της χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2008, ιδίως για τη διασφάλιση της πολιτικής βιωσιμότητας των μεταρρυθμίσεων της αγοράς, υπό το πρίσμα της διακυβέρνησης, της δημιουργίας βιώσιμων δημοκρατικών θεσμών και την αποφυγή του λαϊκισμού (Bennett, 2016).

Μετά την αναθεώρηση της έννοιας της μετάβασης το 2016, η EBRD ανέπτυξε μια προσέγγιση για την παρακολούθηση της προόδου της μετάβασης βάσει μίας μεθοδολογίας που βασίζεται σε έξι δείκτες ποιότητας μιας βιώσιμης οικονομίας της αγοράς: 1. Ανταγωνιστικότητα, 2. Καλή διακυβέρνηση, 3. Πράσινη οικονομία, 4. Μη αποκλεισμός, 5. Ανθεκτικότητα, 6. Ολοκλήρωση. Η πρόοδος σε κάθε ένα από αυτά τα έξι ποιοτικά χαρακτηριστικά καταγράφεται από το σύνολο των σύνθετων δεικτών (αναφέρονται ως «εκτιμήσεις των μεταβατικών ιδιοτήτων» ή «ATQs»), που συνδυάζουν πληροφορίες από μεγάλο αριθμό δεικτών και αξιολογήσεων με συνεπή τρόπο. Οι προκύπτουσες βαθμολογίες ATQ μετρούν την απόδοση κάθε οικονομίας σε σύγκριση με τις συγκριτικές προηγμένες οικονομίες καθώς και άλλες οικονομίες στις περιοχές της EBRD. Οι βαθμολογίες κυμαίνονται από 1 έως 10, όπου η τιμή 10 αντιπροσωπεύει ένα όριο που αντιστοιχεί στα πρότυπα μιας βιώσιμης οικονομίας της αγοράς (EBRD, n.d.). Πιο αναλυτικά, αυτά τα έξι ποιοτικά χαρακτηριστικά περιγράφονται από την EBRD ως εξής:

1. Ανταγωνιστικότητα

Τα ανοιχτά οικονομικά συστήματα που λειτουργούν καλά βασίζονται σε δυναμικές και ανταγωνιστικές αγορές. Η έννοια της «ανταγωνιστικής» οικονομίας βρίσκεται στο επίκεντρο της διαδικασίας μετάβασης και αντιπροσωπεύει ένα βασικό χαρακτηριστικό που στηρίζει τη μετάβαση από έναν κρατικό μηχανισμό από πάνω προς τα κάτω (bottom-down) σε έναν πιο ευέλικτο, ενώ παράλληλα ανταποκρίνεται στα σήματα της αγοράς. Μια ανταγωνιστική οικονομία της αγοράς χαρακτηρίζεται από: α) δομές αγοράς που διασφαλίζουν τον ανταγωνισμό μεταξύ των εταιρειών, με οποιαδήποτε δεδομένη αγορά να έχει αρκετούς παίκτες και κανόνες που καθιστούν εύκολη

την είσοδο και την έξοδο από αυτήν, β) εταιρείες που έχουν την ικανότητα να παράγουν προστιθέμενη αξία παράγοντας περισσότερο ή μέσω της καινοτομίας, γ) εταιρείες που έχουν κίνητρα για να ανταγωνιστούν και να προχωρήσουν, με βάση τη συμμετοχή, τη διαχείριση και την ιδιοκτησία του ιδιωτικού τομέα και δ) δημόσιους φορείς με τρόπο διακυβέρνησης που διασφαλίζει εμπορικά υγιή λήψη αποφάσεων. Πολλοί άλλοι παράγοντες μπορεί επίσης να σχετίζονται με την «ανταγωνιστικότητα». Για παράδειγμα, ο Παγκόσμιος Δείκτης Ανταγωνιστικότητας του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ προσδιορίζει περισσότερες από 100 μεταβλητές. Ο ορισμός, όμως, της EBRD είναι στενά προσαρμοσμένος στις ιδιότητες της οικονομίας της αγοράς ως συστήματος λήψης αποφάσεων.

Ένα θετικό σημάδι είναι οι δυναμικές οικονομικές δομές που προωθούν τον ανταγωνισμό και τη διαφοροποίηση, διευρύνουν τις επιλογές, βελτιώνουν τα αγαθά και τις υπηρεσίες και παρέχουν δίκαιες τιμές. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω της υποστήριξης νέων επιχειρήσεων, ιδίως των μικρομεσαίων, της μείωσης των επιβαρύνσεων για τις επιχειρήσεις, της ενίσχυσης αλυσίδων αξίας, της αποφυγής αθέμιτων πρακτικών έναντι του διεθνούς ανταγωνισμού και της διασφάλισης αποτελεσματικών πρακτικών πολιτικής ανταγωνισμού και κατάλληλων ρυθμίσεων για αφερεγγυότητες και εταιρικές αναδιαρθρώσεις. Επιπρόσθετα, δίνεται έμφαση στην προστιθέμενη αξία, είτε μέσω της εργασίας, είτε με την εκλεπτυσμένη χρήση νέων τεχνολογιών, καινοτόμων προϊόντων ή ειδικευμένων εργαζομένων. Η αποτελεσματική διοχέτευση χρηματοδότησης σε επιχειρηματίες που επιθυμούν να αναλάβουν ρίσκο, να αναπτύξουν την ικανότητα των επιχειρήσεων και να προσθέσουν αξία είναι συμπληρωματικοί παράγοντες. Οι βελτιώσεις στην παραγωγικότητα και η εκμετάλλευση της οικονομίας της γνώσης είναι ζωτικής σημασίας για τη μετάβαση προς την κατάσταση της προηγμένης οικονομίας. Η υιοθέτηση της βέλτιστης διαθέσιμης τεχνολογίας, η καινοτομία προϊόντων και διαδικασιών, η βελτίωση των επιχειρηματικών προτύπων και η αναβάθμιση των δεξιοτήτων συμβάλλουν στην αύξηση της ανταγωνιστικότητας. Τέλος, ο ρόλος της εμπορευματοποίησης και της προσφοράς κλάδων του ιδιωτικού τομέα στις τάσεις της αγοράς είναι καθοριστικός.

Ενώ η ιδιωτική ιδιοκτησία έχει προχωρήσει σημαντικά στην περιοχή της EBRD τις τελευταίες δύο δεκαετίες, πολλοί τομείς εξακολουθούν να κυριαρχούνται από κρατικές επιχειρήσεις. Γενικότερα, τα ίδια κεφάλαια παραμένουν σε χαμηλά επίπεδα, ενώ δεν υπάρχει σε μεγάλο βαθμό κουλτούρα ανάληψης κινδύνων. Τα στοιχεία αυτά, ωστόσο, οδηγούν σε μία επιτυχημένη οικονομία της αγοράς. Μετά την οικονομική κρίση του 2008, η αναδιάρθρωση των εταιρειών για μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα έχει καταστεί προϋπόθεση για την επανεκκίνηση της ανάπτυξης. Σε ρυθμιζόμενους τομείς όπως οι δημοτικές επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας, όπου ο στόχος είναι η παροχή υψηλής ποιότητας υπηρεσιών, οι κλάδοι και τα κίνητρα που προσανατολίζονται στην αγορά, όπως η μετάβαση προς τιμολόγια που αντικατοπτρίζουν το κόστος, είναι ζωτικής σημασίας για τη βελτίωση της αποτελεσματικότητας. Πολλές από τις επενδυτικές πράξεις της EBRD υποστηρίζουν την «ανταγωνιστική» ποιότητα μετάβασης, η οποία παραμένει η βάση για την ανάπτυξη του ιδιωτικού τομέα και αποτελεί κεντρικό στοιχείο της μετάβασης σε μία οικονομία της αγοράς.

2. Καλή διακυβέρνηση

Η μετάβαση δεν αφορά μόνο την οικοδόμηση αγορών και τον ιδιωτικό τομέα, αλλά αφορά επίσης τη βελτίωση της ποιότητας τόσο των κρατικών όσο και των ιδιωτικών φορέων και τη διασφάλιση της σωστής συνεργασίας τους. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την ένταξη της καλής διακυβέρνησης ως ένα ποιοτικό χαρακτηριστικό μετάβασης. Βάσει του ορισμού της EBRD, η διακυβέρνηση αφορά την εξουσία, τη λήψη αποφάσεων και την υπευθυνότητα σε όλους τους τομείς. Στον πυρήνα της, η διακυβέρνηση αφορά την ποιότητα των θεσμών και τις διαδικασίες που υποστηρίζουν.

Για να διασφαλιστούν τα ανωτέρω, η EBRD εισήγαγε δύο βασικούς πυλώνες. Ο πρώτος είναι η έννοια της εθνικής ή υπο-εθνικής οικονομικής διακυβέρνησης, η οποία αναφέρεται στους θεσμούς και τις διαδικασίες που υποστηρίζουν την οικονομική δραστηριότητα και τις οικονομικές συναλλαγές σε επίπεδο κράτους ή σε εθνικό επίπεδο. Ο δεύτερος είναι η εταιρική διακυβέρνηση, η οποία σχετίζεται με το σύστημα κανόνων, πρακτικών και διαδικασιών με τις οποίες κατευθύνονται και ελέγχονται οι επιχειρήσεις. Για

την εθνική και υποεθνική διακυβέρνηση, οι βασικοί δείκτες επικεντρώνονται στην ποιότητα των θεσμών, στα πρότυπα ακεραιότητας και στον έλεγχο της διαφθοράς, καθώς και στο κράτος δικαίου. Σε εταιρικό επίπεδο, το επίκεντρο εστιάζεται στις βασικές έννοιες της εταιρικής διακυβέρνησης καθώς και άλλων προτύπων σχετικά με την ακεραιότητα και τη διακυβέρνηση που σχετίζονται με τις εταιρείες. Θα πρέπει, όμως, να τονιστεί σε αυτό το σημείο πως, ενώ ο συγκεκριμένος πυλώνας έχει ήδη ενσωματωθεί στο έργο της EBRD, υπάρχουν περιθώρια περαιτέρω ανάπτυξης για τον πρώτο, πρωτίστως στη βάση του συνδυασμού σχεδίων και πολιτικού διαλόγου, βοηθώντας τις κυβερνήσεις να αναπτύξουν και να εφαρμόσουν σχετικές μεταρρυθμίσεις με στόχο την αντιμετώπιση θεσμικών και διαρθρωτικών προκλήσεων που αντιμετωπίζουν οι χώρες τους.

3. Πράσινη οικονομία

Ήδη από την ίδρυσή της, η EBRD ενσωμάτωσε την περιβαλλοντική διάσταση στο καταστατικό της. Η Συμφωνία για την ίδρυση της EBRD ορίζει ότι έχει δεσμευτεί να προωθήσει περιβαλλοντικά ορθή και βιώσιμη ανάπτυξη στο πλήρες φάσμα των δραστηριοτήτων της για επενδύσεις και τεχνική συνεργασία. Η ανασκόπηση του 2016 για την έννοια της μετάβασης αναγνωρίζει ρητά την «πράσινη» διάσταση της περιβαλλοντικής βιωσιμότητας ως αναπόσπαστο ποιοτικό χαρακτηριστικό της μετάβασης σε μια βιώσιμη οικονομία της αγοράς, καθιστώντας σαφές ότι οι οικονομικές αποφάσεις πρέπει να αντικατοπτρίζουν την πλήρη αξία των πόρων για τις σημερινές και τις μελλοντικές γενιές. Αυτή η αναγνώριση είναι σύμφωνη με τις φιλοδοξίες της διεθνούς κοινότητας, η οποία εκφράστηκε στους στόχους της αειφόρου ανάπτυξης των Ηνωμένων Εθνών και του Συμφώνου του Παρισιού για την κλιματική αλλαγή.

Η «πράσινη» ποιότητα της μετάβασης παρέχει ένα βελτιωμένο πλαίσιο εντός του οποίου η EBRD μπορεί να επιδιώξει τους φιλόδοξους στόχους που καθορίζονται στην προσέγγιση της Πράσινης Μετάβασης στην Οικονομία (Green Economy Transition- GET). Αυτό θα επιτευχθεί με την κλιμάκωση των υπάρχουσών δραστηριοτήτων (από βιομηχανική και δημοτική υποδομή, ενεργειακή απόδοση έως ανανεώσιμες πηγές ενέργειας και εγκαταστάσεις

χρηματοδότησης βιώσιμης ενέργειας), καθώς και μέσω της καινοτομίας στη χρηματοδότηση του περιβάλλοντος και στις πολιτικές αποφάσεις.

4. Μη αποκλεισμός

Η οικονομική ένταξη, το άνοιγμα οικονομικών ευκαιριών σε προηγουμένως υπο-εξυπηρετούμενες κοινωνικές ομάδες, αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της επίτευξης μετάβασης προς βιώσιμες οικονομίες της αγοράς. Η οικονομία της αγοράς χωρίς αποκλεισμούς διασφαλίζει ότι οποιοσδήποτε - ανεξάρτητα από το φύλο, τον τόπο γέννησης, το κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον, την ηλικία ή άλλα χαρακτηριστικά- μπορεί να έχει πρόσβαση στις αγορές εργασίας, στην επιχειρηματικότητα και, γενικότερα, σε οικονομικές ευκαιρίες. Η προώθηση ενός συστήματος χωρίς αποκλεισμούς που βασίζεται στην αγορά αφορά περισσότερο την αποτελεσματική κατανομή του ανθρώπινου δυναμικού σε μια οικονομία παρά την κοινωνική πολιτική. Λειτουργικά, η ένταξη ενισχύει τις επενδύσεις της EBRD δημιουργώντας οικονομικές ευκαιρίες για νέους, γυναίκες και άτομα σε λιγότερο προηγμένες περιοχές. Αυτές οι ευκαιρίες ορίζονται ευρέως ως πρόσβαση σε θέσεις εργασίας και δεξιότητες, χρηματοδότηση, επιχειρηματικότητα και υπηρεσίες, όπως η συνδεσιμότητα πληροφορικής και η πρόσβαση στην νέα ψηφιακή διακυβέρνηση.

Το Transition Impact (TI) απονέμεται σε εκείνα τα έργα που μπορούν να καταδείξουν ότι αυξάνουν τις οικονομικές ευκαιρίες για τουλάχιστον μία ομάδα-στόχο, ιδιαίτερα σε χώρες όπου το χάσμα μετάβασης στην ένταξη είναι μεγαλύτερο. Η προσέγγιση της EBRD για την ένταξη αξιοποιεί την ισχυρή δέσμευση του ιδιωτικού τομέα για να δείξει πώς οι πρακτικές θετικής ένταξης μπορούν επίσης να υποστηρίξουν τα άτομα στην αντιμετώπιση βασικών επιχειρησιακών προκλήσεων. Για παράδειγμα, η έλλειψη καλά εκπαιδευμένου εργατικού δυναμικού συχνά οδηγεί σε μεγαλύτερο χρονικά κύκλο εργασίας και χαμηλότερη παραγωγικότητα, κάτι που αποτελεί εμπόδιο στην καινοτομία και την ανάπτυξη.

Τα έργα ένταξης αντιμετωπίζουν αυτές τις προκλήσεις βελτιώνοντας την παροχή κατάρτισης, καθιερώνοντας πρότυπα δεξιοτήτων που αντικατοπτρίζουν τις ανάγκες των εργοδοτών ή υποστηρίζοντας τα άτομα να

αναπτύξουν νέα προϊόντα και υπηρεσίες για πρόσβαση σε ανεπαρκείς τομείς της αγοράς. Τα παραδείγματα περιλαμβάνουν βελτιωμένα προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης στους τομείς της μεταποίησης ή του λιανικού εμπορίου για να βοηθήσουν τους νέους να αποκτήσουν δεξιότητες που χρειάζονται οι εργοδότες, πρωτοβουλίες ίσων ευκαιριών που βοηθούν περισσότερες γυναίκες να έχουν πρόσβαση σε θέσεις εργασίας σε περιοχές όπου εξακολουθούν να υποεκπροσωπούνται, συνεργασίες κατάρτισης μεταξύ αγροτικών επιχειρήσεων και σχολείων ή πανεπιστημίων, θήλυ προσωπικό σε επιχειρηματικά προγράμματα που υποστηρίζουν γυναίκες επιχειρηματίες μέσω χρηματοδότησης και παροχής συμβουλών για επιχειρήσεις, ή αστικών μεταφορών που εισάγουν πρακτικές συμβάσεων χωρίς αποκλεισμούς. Από την ένταξή του στην έννοια της μετάβασης στην EBRD το 2013, το συγκεκριμένο ποιοτικό χαρακτηριστικό έχει θεωρηθεί ως ένα «οριζόντιο» ζήτημα στις διαστάσεις μετάβασης. Αυτό επιβεβαιώθηκε επίσης στη στρατηγική της ETAA (Ευρωπαϊκής Τράπεζας Ανασυγκρότησης και Ανάπτυξης) για την προώθηση της ισότητας των φύλων, η οποία εγκρίθηκε το 2015.

5. Ανθεκτικότητα

Μια ανθεκτική οικονομία της αγοράς υποστηρίζει την ανάπτυξη, αποφεύγοντας παράλληλα την υπερβολική αστάθεια και τις μακροχρόνιες οικονομικές παλινδρομήσεις, δηλαδή την ικανότητα αντίστασης στο σοκ από μέρους των αγορών και των φορέων που υποστηρίζουν την αγορά. Επειδή ένα χρηστά λειτουργικό χρηματοοικονομικό σύστημα είναι κεντρικό στοιχείο για μια βιώσιμη οικονομία της αγοράς, η χρηματοπιστωτική σταθερότητα είναι το πιο σημαντικό στοιχείο, που συμπληρώνεται από τη μακροοικονομική σταθερότητα, ενώ παράλληλα ενσωματώνονται στοιχεία που αφορούν την οικονομική διαφοροποίηση, την επισιτιστική ασφάλεια και την αντοχή στην ενεργειακή ασφάλεια. Πιο αναλυτικά:

- Χρηματοοικονομική σταθερότητα: Η χρηματοοικονομική σταθερότητα αναφέρεται στην ικανότητα ενός χρηματοπιστωτικού συστήματος να αντέχει σε κλονισμούς χωρίς σημαντική διαταραχή στη χρηματοπιστωτική διαμεσολάβηση και στην παροχή χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών, ει δυνατόν

και στην απουσία υπερβολικής μεταβλητότητας ή κρίσεων. Δεδομένου ότι το χρηματοπιστωτικό σύστημα στις περισσότερες χώρες της EBRD εστιάζει στις τράπεζες, στο επίκεντρο της EBRD τίθεται επίσης η σταθερότητα των τραπεζικών συστημάτων. Ο τραπεζικός τομέας θα πρέπει να έχει κεφαλαιοποίηση, πλειοψηφία ιδιωτικής ιδιοκτησίας, κερδοφορία, ρευστότητα με επαρκείς δομές διακυβέρνησης, πρακτικές διαχείρισης κινδύνων και αποτελεσματικό εποπτικό κανονιστικό πλαίσιο. Περαιτέρω προϋποθέσεις είναι ένα βιώσιμο επίπεδο μη εξυπηρετούμενων δανείων, μη ύπαρξη υπερβολικής συγκέντρωσης σε μεμονωμένους τομείς ή δανειολήπτες, παρουσία μακρο-προληπτικών πλαισίων παρέχοντας ρυθμίσεις που αξιολογούν την υποκείμενη υγεία και τις ευπάθειες ενός δεδομένου χρηματοοικονομικού συστήματος, καθώς και μη έκθεση των δανειοληπτών σε κίνδυνο από διακυμάνσεις σε ξένο νόμισμα.

- Μακροοικονομική σταθερότητα: αντανakλά την ικανότητα μιας χώρας να διατηρεί την εγχώρια και εξωτερική θέση της σε ισορροπία. Σε περιόδους κρίσης, μια οικονομία θα πρέπει να διαθέτει πακέτα τόνωσης και υποστήριξη για χρηματοπιστωτικά ιδρύματα που αντιμετωπίζουν δυσκολίες για μείωση των πιέσεων και δημοσιονομική ευελιξία. Μια ισορροπημένη εξωτερική θέση, επίσης, μειώνει την εξάρτηση από τις ασταθείς ροές κεφαλαίων και την υπερβολική εξάρτηση από τις αγορές εξαγωγών.

- Οικονομική διαφοροποίηση: αναφέρεται στην αποφυγή της συγκέντρωσης σε έναν μόνο τομέα, στη μείωση της εξάρτησης από εισαγωγές και εξαγωγές και στην αύξηση του αριθμού των εμπορικών εταίρων.

- Ανθεκτικότητα στην επισιτιστική ασφάλεια: η εν λόγω ανθεκτικότητα βελτιώνεται καθιστώντας τη γεωργία πιο παραγωγική και πιο ανθεκτική σε εξωτερικούς κραδασμούς, συμπεριλαμβανομένης της κλιματικής αλλαγής. Η αποδοτικότητα των αλυσίδων αξίας, η μείωση των απωλειών και η βελτίωση του εμπορίου αυξάνουν τη διαθεσιμότητα τροφίμων και μειώνουν την αστάθεια των τιμών. Η ανθεκτικότητα ενισχύεται επίσης μέσω της βελτίωσης της πρόσβασης στη χρηματοδότηση και στις επενδύσεις του ιδιωτικού τομέα.

- Ανθεκτικότητα στον ενεργειακό τομέα: η εν λόγω ανθεκτικότητα ενισχύεται, μακροπρόθεσμα, ενθαρρύνοντας τις επενδύσεις μέσω της ανάπτυξης κατάλληλων ενεργειακών αγορών και ρυθμιστικών δομών και δίνοντας έμφαση στην ποικιλομορφία στις επιλογές προσφοράς ή εξαγωγής. Βραχυπρόθεσμα, πρόκειται για άμεση ανταπόκριση σε ξαφνικές αλλαγές στο ισοζύγιο προσφοράς και ζήτησης.

- Υποδομές εξαγωγών και εισαγωγών: αγωγοί ή εγκαταστάσεις υγροποιημένου φυσικού αερίου είναι ζωτικής σημασίας, όπως επίσης και περιφερειακές πρωτοβουλίες και πλατφόρμες που διευκολύνουν το εμπόριο ενέργειας, όπως το Γραφείο Συντονισμένης Δημοπρασίας για το εμπόριο ενέργειας στη νοτιοανατολική Ευρώπη. Η εθνική ανθεκτικότητα προωθείται από τις ανοικτές αγορές, την ενεργειακή απόδοση και τη διαχείριση της ζήτησης.

6. Ολοκλήρωση

Η ολοκλήρωση αποτελεί κεντρικό στοιχείο της ανταγωνιστικότητας κάθε οικονομίας, καθώς επιτρέπει τη διεξαγωγή του εμπορίου με μεγαλύτερη ταχύτητα, χαμηλότερο κόστος και καλύτερη ποιότητα και συνολικά αποτελεί κρίσιμο παράγοντα ανάπτυξης και δημιουργίας θέσεων εργασίας. Ως ποιότητα μετάβασης, η ολοκλήρωση αναφέρεται όχι μόνο στη φυσική διάσταση (όπως μεγαλύτερα διασυνοριακά έργα σε μεγάλα δίκτυα μεταφορών, ενέργειας και πληροφοριακών συστημάτων), αλλά και βελτιώσεις στις εσωτερικές αγορές μέσω βελτιώσεων σε εθνικό επίπεδο μεταξύ λιμένων, αεροδρομίων, δικτύων ηλεκτρικής ενέργειας, πόλεων και αγροτικών περιοχών. Η ολοκλήρωση περιλαμβάνει επίσης προσπάθειες για την επίτευξη υψηλότερων προτύπων, μεγαλύτερη εναρμόνιση με τους διεθνείς κανόνες, ενίσχυση των θεσμών, ανάπτυξη κανονιστικών πλαισίων και μεγαλύτερη τήρηση του κράτους δικαίου.

Για την προώθηση της ολοκλήρωσης, η EBRD ευθυγραμμίζεται με σημαντικές προσπάθειες διεθνούς πολιτικής. Η επίτευξη ολοκλήρωσης μέσω της συνδεσιμότητας βρίσκεται σε υψηλή θέση στη διεθνή ατζέντα, έχοντας επισημανθεί από τις χώρες G20, τα διεθνή χρηματοπιστωτικά ιδρύματα και

τον ΟΟΣΑ (Οργανισμό Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης) στο πλαίσιο δημιουργίας της Global Infrastructure Connectivity Alliance. Οι πρωτοβουλίες που εντάσσονται σε αυτήν την συμμαχία βασίζονται στη θετική σχέση που υπάρχει μεταξύ της συνδεσιμότητας και της οικονομικής ανάπτυξης και στις μειωμένες επενδύσεις στη συνδεσιμότητα μεταφορών σε πολλές αναπτυσσόμενες χώρες. Τέλος, η ΕΤΑΑ προωθεί την «ήπια ολοκλήρωση» για την εναρμόνιση της ικανότητας μεταφοράς ηλεκτρικής ενέργειας στα Βαλκάνια μέσω της υποστήριξης του περιφερειακού γραφείου συντονισμού δημοπρασιών.

2.2 Δεδομένα και ανάλυση

Τα δεδομένα που χρησιμοποιήθηκαν για τον σκοπό αυτής της εργασίας είναι τα σκορ στους δείκτες μετάβασης δεύτερης γενιάς για την Ελλάδα, τις 13 χώρες των Βαλκανίων (BAL-13) και τις 10 χώρες της Μαύρης Θάλασσας (BS-10), για την περίοδο 2017-2019, με στόχο τη σύγκριση αυτών μεταξύ τους. Τα δεδομένα αντλήθηκαν από τις αντίστοιχες ετήσιες εκθέσεις της EBRD. Για την οικονομική ανάπτυξη χρησιμοποιήθηκε το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, στη βάση των στοιχείων της Παγκόσμιας Τράπεζας (World Bank). Επίσης, για την ανάλυση περαιτέρω στοιχείων που αφορούν την Ελλάδα για τα έτη 2017-2019 αντλήθηκαν στοιχεία από τις ετήσιες εκθέσεις της EBRD.

Η ανάλυση των δεδομένων διεξήχθη μέσω του στατιστικού προγράμματος Statistical Package for Social Sciences (SPSS) έκδοση 21.0. Χρησιμοποιήθηκε η περιγραφική στατιστική.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

3.1 Βασικά στοιχεία της οικονομικής ανάπτυξης τα έτη 2017-2019

Μακροοικονομική επίδοση

2017-2018

Η έξοδος από τα Μνημόνια τον Αύγουστο του 2018 πραγματοποιήθηκε σύμφωνα με το χρονοδιάγραμμα και ακολούθησε μια μακρά περίοδο μεταρρυθμίσεων, ενώ περαιτέρω μέτρα ελάφρυνσης του χρέους έχουν παρασχεθεί για να βοηθήσουν στη διασφάλιση της βιωσιμότητας του χρέους μεσοπρόθεσμα. Η ιδιωτικοποίηση προχωρά αργά. Επίσης, ενώ ορισμένες συμφωνίες έχουν ολοκληρωθεί, άλλες αντιμετωπίζουν καθυστερήσεις, μερικές φορές λόγω περιστάσεων εκτός του κυβερνητικού ελέγχου.

Μετά από οριακά αρνητική ανάπτυξη το 2016, η οικονομία ενισχύθηκε το 2017 από ισχυρές επιδόσεις στον βιομηχανικό τομέα, μια ακόμη εξαιρετική τουριστική σεζόν και βελτιωμένη εμπιστοσύνη μετά την πρόοδο στο Πρόγραμμα Σταθερότητας, ιδίως μετά την ολοκλήρωση της δεύτερης αναθεώρησης τον Ιούνιο του 2017. Η αύξηση του ΑΕΠ το 2017 κατά 1,5% ακολουθήθηκε από επιτάχυνση της ανάπτυξης κατά το πρώτο εξάμηνο του 2018 σε 2,2%, με συνεχείς βελτιώσεις στις εξαγωγές, που αποτελούν τον κύριο μοχλό ανάπτυξης. Άλλοι οικονομικοί δείκτες κινούνται επίσης προς τη θετική κατεύθυνση, όπως η βιομηχανική παραγωγή, η απασχόληση και η εμπιστοσύνη των καταναλωτών, ενώ η ανεργία (εποχικά προσαρμοσμένη) έχει μειωθεί στο 19,0% από τον Ιούλιο του 2018 (EBRD, 2018).

Υπήρξε σημαντική αύξηση του ακαθάριστου πάγιου κεφαλαίου το 2017 κατά 9,6% σε 22,5 δισεκατομμύρια ευρώ, κυρίως λόγω των υψηλότερων επενδύσεων σε εξοπλισμό μεταφορών και μηχανημάτων και όπλων. Ωστόσο, τα καθαρά επίπεδα επενδύσεων εξακολουθούν να είναι αρνητικά λόγω της συνεχιζόμενης απόσβεσης του υπάρχοντος κεφαλαίου. Η κυβέρνηση πέτυχε ένα πρωτογενές πλεόνασμα 4,2% του ΑΕΠ το 2017, υπερβαίνοντας κατά πολύ το στόχο του 1,75% που συμφωνήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος προσαρμογής. Οι εξαγωγές αγαθών αυξήθηκαν κατά 4,6% (σε πραγματικούς

όρους) το 2017, και σημειώθηκε σημαντική αύξηση τόσο στις ταξιδιωτικές εισπράξεις όσο και στις εισπράξεις από τη ναυτιλία, κατά 10,5% και 21,7% αντίστοιχα (EBRD, 2018).

2018-2019

Το 2018 το ΑΕΠ αυξήθηκε κατά 1,9%. Η ιδιωτική κατανάλωση συνέχισε να έχει θετικό αντίκτυπο στην ανάπτυξη και οι εξελίξεις στην αγορά εργασίας ήταν ενθαρρυντικές, με την ανεργία να μειώνεται στο 16,9% (εποχικά προσαρμοσμένη) τον Ιούλιο του 2019, ιστορικά χαμηλό ποσοστό από το 2011 και εξής, αλλά υψηλό σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Η οικονομική ανάκαμψη είναι ευρείας βάσης, με τις υπηρεσίες να είναι ο κύριος παράγοντας. Κατά το πρώτο εξάμηνο του 2019, το ΑΕΠ αυξήθηκε κατά 1,5%, καθώς οι εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών (συμπεριλαμβανομένου του τουρισμού) και η δημόσια κατανάλωση κινήθηκαν θετικά. Οι επενδύσεις παραμένουν ένα αδύναμο σημείο, με τον ακαθάριστο σχηματισμό παγίου κεφαλαίου να μειώνεται το 2018 και οι καθαρές επενδύσεις (ακαθάριστες επενδύσεις μείον αποσβέσεις) να είναι σημαντικά αρνητικές. Ωστόσο, όλες οι κύριες συνιστώσες των επενδύσεων εκτός από τις επενδύσεις σε εξοπλισμό μεταφορών και όπλων αυξάνονται και αναμένεται να αυξηθούν βραχυπρόθεσμα. Οι άμεσες ξένες επενδύσεις (ΑΞΕ) σημείωσαν ανοδική τάση από το 2015, φθάνοντας τα 3,7 δισ. Ευρώ το 2018, έναντι λιγότερων από 1,2 δισ. Ευρώ το 2015, με περαιτέρω ισχυρές εισροές (2,5 δισ. Ευρώ) τους πρώτους επτά μήνες του 2019 (EBRD, 2019). Τα δημοσιονομικά και εξωτερικά ισοζύγια παραμένουν ενθαρρυντικά. Το πρωτογενές δημοσιονομικό πλεόνασμα έφτασε το 4,3% του ΑΕΠ το 2018, ξεπερνώντας σημαντικά τον στόχο του 3,5% του ΑΕΠ. Εν τω μεταξύ, το έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών αυξήθηκε από -0,8% του ΑΕΠ το 2017 σε - 3,4% του ΑΕΠ το 2018, παρά τη συνεχιζόμενη ανοδική τάση των εξαγωγών αγαθών και υπηρεσιών (EBRD, 2019).

Η πρόσβαση στην κεφαλαιαγορά βελτιώθηκε εν μέσω των ενισχύσεων στην κρατική πιστοληπτική αξιολόγηση της χώρας. Η κυβέρνηση εξέδωσε αρκετά ομόλογα το 2019, συμπεριλαμβανομένου ενός επταετούς ομολόγου 2,5 δισεκατομμυρίων ευρώ τον Ιούλιο του 2019, με απόδοση μόλις 1,9%

(χαμηλότερη από τις αποδόσεις των αμερικανικών ομολόγων). Η χαμηλή απόδοση αντικατοπτρίζει όχι μόνο τις παγκόσμιες συνθήκες χρηματοδότησης, αλλά και τη βελτιωμένη θέση της Ελλάδας μεταξύ των πιστωτών τα τελευταία χρόνια. Τον Μάρτιο του 2019, η Moody's αύξησε την κρατική βαθμολογία της Ελλάδας κατά δύο επίπεδα σε B1 και τον Οκτώβριο του 2019, η Standard & Poor's αναβάθμισε την κρατική πιστοληπτική ικανότητα της Ελλάδας από B+ σε BB-, λαμβάνοντας υπόψη τους μειωμένους δημοσιονομικούς κινδύνους και την άρση των ελέγχων κεφαλαίου. Ωστόσο, όλοι οι σημαντικοί οργανισμοί αξιολόγησης πιστοληπτικής ικανότητας εξακολουθούν να χαρακτηρίζουν την Ελλάδα αρνητικά όσον αφορά στον τομέα των επενδύσεων (EBRD, 2019).

Σημαντικές εξελίξεις στις διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις

2017-2018

Η μεσοπρόθεσμη δημοσιονομική στρατηγική 2018-2022 περιελάμβανε μέτρα σε πολλούς τομείς, όπως των μεταρρυθμίσεων φορολογικής πολιτικής, της πλήρους συγχώνευσης των ταμείων κοινωνικής ασφάλισης, της πλήρους εφαρμογής των συνταξιοδοτικών μεταρρυθμίσεων, του εξορθολογισμού και του συγκεντρωτισμού των δαπανών υγειονομικής περίθαλψης, των διαρθρωτικών πολιτικών για την υποστήριξη της ανταγωνιστικότητας και της ανάπτυξης και των ιδιωτικοποιήσεων. Η στρατηγική αυτή ήταν ευρεία, καλύπτοντας πολλές πολιτικές για να ενθαρρύνουν την ανάπτυξη χωρίς αποκλεισμούς, τις θέσεις εργασίας και τις επενδύσεις. Η στρατηγική σηματοδοτούσε επίσης την πρόθεση των αρχών να ενισχύσουν τον ρόλο της Ελλάδας σε ολόκληρη την ευρύτερη περιοχή της Νοτιοανατολικής Ευρώπης μειώνοντας τα εμπόδια στο εμπόριο και αναπτύσσοντας διασυνοριακά έργα υποδομής και ενέργειας (EBRD, 2018).

Η στρατηγική ιδιωτικοποιήσεων που εφαρμόζεται από το Ταμείο Ιδιωτικοποιήσεων και Επενδύσεων περιλάμβανε οκτώ ολοκληρωμένα έργα ιδιωτικοποίησης και 22 έργα που βρίσκονταν σε εξέλιξη. Μια σημαντική συμφωνία ήταν η πώληση του 66% του διαχειριστή συστημάτων μεταφοράς φυσικού αερίου, του ΔΕΣΦΑ. Τον Απρίλιο του 2018, ο προτιμώμενος πλειοδότης επιλέχθηκε με προσφορά 535 εκατομμυρίων €. Άλλα μεγάλα έργα

υπό προετοιμασία και σε προχωρημένο στάδιο κατά το έτος 2018 περιελάμβαναν την Εγνατία Οδό, την ανάπτυξη του Ελληνικού και την επέκταση της συμφωνίας παραχώρησης για τον Διεθνή Αερολιμένα Αθηνών, αν και παρουσιάζονταν καθυστερήσεις (EBRD, 2018).

Η σταθερότητα του χρηματοπιστωτικού τομέα βελτιώθηκε, αλλά δεν ακολούθησε την ίδια κατεύθυνση η ποιότητα του ενεργητικού. Κατά το 2018 το τραπεζικό σύστημα εξακολουθεί να επιβαρύνεται από ένα εξαιρετικά υψηλό επίπεδο μη εξυπηρετούμενων δανείων και όλες οι τράπεζες αντιμετωπίζουν το πρόβλημα αυτό χρησιμοποιώντας μια ποικιλία εργαλείων και σύμφωνα με τους στόχους που έχουν συμφωνηθεί με την Τράπεζα της Ελλάδος. Από τον Ιούνιο του 2018, ο δείκτης των μη εξυπηρετούμενων δανείων ανερχόταν στο 32,8% των συνολικών δανείων, ενώ ο λόγος μη εξυπηρετούμενου ανοίγματος - ένα ευρύτερο μέτρο των επισφαλών δανείων που περιλαμβάνει επίσης χρέη που δεν αναμένεται να εξοφληθούν πλήρως χωρίς πραγματοποίηση εξασφαλίσεων - ήταν 47,6%, κάτι που σηματοδοτεί μείωση περισσότερο από 17% από τον Μάρτιο του 2016. Το δεύτερο τρίμηνο του 2018 η μείωση των NPEs οφείλεται κυρίως στις πωλήσεις, ενώ οι ηλεκτρονικές δημοπρασίες χρησιμοποιούνται επίσης όλο και περισσότερο μετά τις νομοθετικές αλλαγές που εισήχθησαν το 2017 και την κατάργηση των νομικών και τεχνικών εμποδίων στις ηλεκτρονικές δημοπρασίες των μη εξυπηρετούμενων δανείων που παρέχουν ασφάλεια (EBRD, 2018).

Περαιτέρω βελτιώσεις έχουν γίνει στο επιχειρηματικό περιβάλλον. Πολλές από αυτές τις μεταρρυθμίσεις καθοδηγούνται από τις συστάσεις του Toolkit του ΟΟΣΑ και σχετίζονται με τη μείωση ή την άρση των κανονιστικών εμποδίων σε ένα ευρύ φάσμα τομέων. Ταυτόχρονα, η κατάταξη της Ελλάδας στην ευκολία της επιχειρηματικής αξιολόγησης της Παγκόσμιας Τράπεζας παραμένει χαμηλή σύμφωνα με τα πρότυπα της ΕΕ και του ΟΟΣΑ, στην 72η θέση από τις 190 χώρες στην έκθεση Doing Business 2019, με διαρκώς χαμηλές βαθμολογίες στην εγγραφή ακινήτων, την εκτέλεση συμβάσεων και τη λήψη πιστώσεων. Τέλος, κατά το 2018 εισήχθησαν σημαντικές μεταρρυθμίσεις στον τομέα της διακυβέρνησης. Βασικός πυλώνας ήταν η μεταρρύθμιση της δημόσιας διοίκησης και η οικοδόμηση ενός σύγχρονου

κράτους. Κατά το 2017 ελήφθησαν σημαντικά μέτρα για τη βελτίωση της διαχείρισης του ανθρώπινου δυναμικού σε δημόσιους οργανισμούς και την ανάπτυξη ενός πιο σύγχρονου συστήματος αξιολόγησης προσωπικού, που συνεχίστηκαν το 2018 (EBRD, 2018).

2018-2019

Κατά το 2019 σημειώθηκε πρόοδος σε τομείς όπως η μεταρρύθμιση του δημόσιου τομέα, η εταιρική διακυβέρνηση σε κρατικές επιχειρήσεις και η μεταρρύθμιση της γης, αλλά ο ρυθμός της μεταρρύθμισης είχε επιβραδυνθεί το 2019, με αντιστροφές σε ορισμένους τομείς. Εν τω μεταξύ, η νέα κυβέρνηση, η οποία ανέλαβε τα καθήκοντά του τον Ιούλιο του 2019, έθεσε τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις και τις βελτιώσεις διακυβέρνησης στο επίκεντρο της νέας της ατζέντας. Μάλιστα, τον Σεπτέμβριο του 2019 υποβλήθηκε στο κοινοβούλιο νομοσχέδιο με πολλές μεταρρυθμίσεις που ενισχύουν την ανάπτυξη (EBRD, 2019).

Η στρατηγική ιδιωτικοποιήσεων και η μεταρρύθμιση της διακυβέρνησης των κρατικών επιχειρήσεων υλοποιούνται από το Ταμείο Ιδιωτικοποιήσεων και Επενδύσεων κατά το 2019. Σημαντικές συμφωνίες περιλαμβάνουν την πώληση του 66% του διαχειριστή συστημάτων μεταφοράς φυσικού αερίου, του ΔΕΣΦΑ, και παράταση της σύμβασης παραχώρησης για το Διεθνές Αεροδρόμιο Αθηνών κατά 20 έτη. Άλλα μεγάλα έργα υπό προετοιμασία και σε προχωρημένο στάδιο περιελάμβαναν την ανάπτυξη του Ελληνικού (τοποθεσία του πρώην αεροδρομίου Αθηνών) και της Εγνατίας οδού. Ωστόσο, άλλες ιδιωτικοποιήσεις αντιμετώπισαν καθυστερήσεις και η προτεινόμενη πώληση πλειοψηφικού μεριδίου στην Hellenic Petroleum δεν κατάφερε να προσελκύσει προσφορές (EBRD, 2019).

Επιπρόσθετα, από την 1η Σεπτεμβρίου 2019 καταργήθηκαν όλοι οι εναπομείναντες περιορισμοί στη μεταφορά κεφαλαίων στο εξωτερικό. Οι κεφαλαιακοί έλεγχοι εισήχθησαν στο αποκορύφωμα της κρίσης τον Ιούνιο του 2015, αλλά έκτοτε χαλαρώθηκαν σταδιακά. Ο χρηματοπιστωτικός τομέας συνεχίζει να ανακάμπτει και τα μη εξυπηρετούμενα ανοίγματα μειώνονται. Ο τραπεζικός τομέας στο σύνολό του είναι κερδοφόρος, αλλά οι τράπεζες

συνεχίζουν να επιβαρύνονται από εξαιρετικά υψηλά επίπεδα μη εξυπηρετούμενων ανοιγμάτων, τα οποία ανήλθαν σε 75,4 δισεκατομμύρια ευρώ ή 43,6% των συνολικών δανείων από τον Ιούνιο του 2019. Οι τέσσερις συστημικές τράπεζες αντιμετωπίζουν το εν λόγω πρόβλημα χρησιμοποιώντας μια ποικιλία εργαλείων και σύμφωνα με τους στόχους που έχουν συμφωνηθεί με την Τράπεζα της Ελλάδος. Η νέα κυβέρνηση έχει αναπτύξει ένα σύστημα προστασίας περιουσιακών στοιχείων, το οποίο εγκρίθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή τον Οκτώβριο του 2019. Στο πλαίσιο αυτού του συστήματος, θα δημιουργηθούν μέσα ειδικού σκοπού για την έκδοση ομολόγων με εγγύηση από το κράτος, επιτρέποντας στις τράπεζες να αφαιρούν ορισμένα από τα μη εξυπηρετούμενα ανοίγματα τους από τους ισολογισμούς τους (EBRD, 2019).

Το 2019 έγιναν επίσης σημαντικές βελτιώσεις στο επιχειρηματικό περιβάλλον, όπως προσπάθειες για τον εξορθολογισμό των αδειών και των τελωνειακών διαδικασιών, και την πρόοδο στη μεταρρύθμιση της γης και των κτηματολογίων. Ταυτόχρονα, η κατάσταση της Ελλάδας στην ευκολία της επιχειρηματικής αξιολόγησης της Παγκόσμιας Τράπεζας παραμένει χαμηλή, φθάνοντας στην 79η θέση (από 190 χώρες) μειωμένη κατά επτά θέσεις, με σημαντικά προβλήματα στην απόκτηση πίστωσης, στην εγγραφή ιδιοκτησίας, στην εκτέλεση συμβάσεων και στην επίλυση της αφερεγγυότητας. Στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων στη διακυβέρνηση συνεχίζονται οι προσπάθειες για τη μεταρρύθμιση της δημόσιας διοίκησης και την οικοδόμηση ενός σύγχρονου κράτους, με έμφαση στον ψηφιακό μετασχηματισμό (EBRD, 2019).

3.2 Περιγραφική στατιστική

Ο Πίνακας 4.1 απεικονίζει τα δεδομένα των δεικτών μετάβασης για την περίπτωση της Ελλάδας. Παρατηρείται καταρχήν πως για την ανταγωνιστικότητα, την καλή διακυβέρνηση, την πράσινη οικονομία υπάρχει μείωση του σκορ τη διετία 2017-2018, ενώ τη διετία 2018-2019 το σκορ αυτό παραμένει σταθερό. Στην περίπτωση του μη αποκλεισμού, υπάρχει μείωση και για το 2018 και για το 2019, σε σύγκριση με το 2017. Αντίθετα, στην περίπτωση της ανθεκτικότητας και της ολοκλήρωσης παρατηρείται μείωση τη διετία 2017-2018, αλλά αύξηση τη διετία 2018-2019. Στην περίπτωση του

ρυθμού ανάπτυξης του ΑΕΠ, παρατηρείται μείωση τη διετία 2017-2018 αλλά αύξηση τη διετία 2018-2019.

Πίνακας 4.1 Σκορ δεικτών μετάβασης δεύτερης γενιάς και ρυθμός ανάπτυξης ΑΕΠ, 2017-2019

	Ανταγωνιστικότητα	Καλή διακυβέρνηση	Πράσινη οικονομία	Μη αποκλεισμός	Ανθεκτικότητα	Ολοκλήρωση	ΑΕΠ
2017	6	5.3	6.3	6.3	6.8	6.3	1.505
2018	5.78	5.25	6.13	6.26	6.68	6.36	1.934
2019	5.78	5.22	6.13	6.24	7.04	6.41	1.871

Στον Πίνακα 4.2 απεικονίζονται τα περιγραφικά μέτρα (μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις) των δεικτών και του ρυθμού ανάπτυξης του ΑΕΠ για την υπό εξέταση περίοδο. Υψηλότερος μέσος όρος καταγράφεται για τον δείκτη της ανθεκτικότητας (M=6,84, TA=0,1833), ακολουθούμενος από τον δείκτη της ολοκλήρωσης (M=6,36, TA=0,5508), του μη αποκλεισμού (M=6,27, TA=0,0305) και της πράσινης οικονομίας (M=6,19, TA=0,0981). Χαμηλότερος μέσος όρος καταγράφεται στον δείκτη της ανταγωνιστικότητας (M=5,86, TA=0,1270) και ακόμα χαμηλότερος στον δείκτη της καλής διακυβέρνησης (M=5,26, TA=0,0404).

Πίνακας 4.2 Περιγραφικά μέτρα μεταβλητών

	Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση
Ανταγωνιστικότητα	5.8533	.1270
Καλή διακυβέρνηση	5.2567	.0404
Πράσινη οικονομία	6.1867	.0981
Μη αποκλεισμός	6.2667	.0305
Ανθεκτικότητα	6.8400	.18330
Ολοκλήρωση	6.3567	.05508

Στη συνέχεια διεξήχθη έλεγχος συσχέτισης των σκορ των έξι κατηγοριών με τον ρυθμό ανάπτυξης του ΑΕΠ, χρησιμοποιώντας τον συντελεστή συσχέτισης Pearson καθώς οι μεταβλητές ακολουθούν την κανονική κατανομή, έπειτα από έλεγχο κανονικότητας των δεδομένων που διεξήχθη με το Shapiro-Wilk. Τα αποτελέσματα παρατίθενται στον Πίνακα 4.3, από όπου παρατηρείται πως

καμία από τις υπό εξέταση μεταβλητές δε συσχετίζεται με τον ρυθμό αύξησης του ΑΕΠ σε στατιστικά σημαντικό βαθμό.

Πίνακας 4.3 Συσχέτιση δεικτών μετάβασης και ρυθμού ανάπτυξης του ΑΕΠ

		ΑΕΠ
Ανταγωνιστικότητα	Pearson Correlation	-.991
	Sig. (2-tailed)	.087
	N	3
Καλή διακυβέρνηση	Pearson Correlation	-.869
	Sig. (2-tailed)	.329
	N	3
Πράσινη οικονομία	Pearson Correlation	-.991
	Sig. (2-tailed)	.087
	N	3
Μη αποκλεισμός	Pearson Correlation	-.892
	Sig. (2-tailed)	.299
	N	3
Ανθεκτικότητα	Pearson Correlation	.054
	Sig. (2-tailed)	.966
	N	3
Ολοκλήρωση	Pearson Correlation	.821
	Sig. (2-tailed)	.387
	N	3

Στη συνέχεια εξετάστηκαν οι δείκτες μετάβασης δεύτερης γενιάς για την Ελλάδα συγκριτικά με τους αντίστοιχους δείκτες για τις χώρες των Βαλκανίων και της Μαύρης Θάλασσας. Η παρουσίαση των δεδομένων και η ανάλυση των πινάκων θα γίνει για κάθε δείκτη ξεχωριστά. Αναλυτικά οι δείκτες για τις χώρες των δύο ομάδων, BAL-13 και BS-10, παρουσιάζονται στο Παράρτημα της εργασίας.

Αρχικά εξετάζεται ο δείκτης της ανταγωνιστικότητας. Από τον Πίνακα 4,4 παρατηρείται πως η Ελλάδα βρίσκεται υψηλότερα από τις άλλες δύο ομάδες χωρών και για τα τρία έτη, παρά το γεγονός ότι στην Ελλάδα παρατηρείται μείωση του σκορ για τη διετία 2017-2018 και έπειτα σταθεροποίηση για τη διετία 2018-2019, ενώ αντίθετα στις άλλες δύο ομάδες χωρών παρατηρείται αύξηση του σκορ καθ' όλη την υπό εξέταση περίοδο. Σε επίπεδο χώρας, για την ομάδα BAL-13 η χώρα με την καλύτερη επίδοση και για τα τρία έτη είναι η Σλοβενία. Αντίθετα, οι χώρες με τη χαμηλότερη επίδοση είναι η Μολδαβία (2017-2018) και η Βοσνία-Ερζεγοβίνη (2018-2019). Για την ομάδα BS-10 η

χώρα με την καλύτερη επίδοση είναι η Ρουμανία και για τα τρία έτη που εξετάζονται. Αντίθετα, οι χώρες με τη χαμηλότερη επίδοση είναι το Αζερμπαϊτζάν (2017-2018) και η Μολδαβία (2018-2019).

Πίνακας 4.4 Δείκτες μετάβασης δεύτερης γενιάς για την ανταγωνιστικότητα: Ελλάδα, BAL-13 και BS-10

	Ελλάδα	BAL-13	BS-10
2017	6	5.45	5.02
2018	5.78	5.46	5.17
2019	5.78	5.49	5.22

Στη συνέχεια εξετάζεται ο δείκτης καλής διακυβέρνησης. Ενώ για την Ελλάδα παρατηρείται μείωση του σκορ κατά την τριετία 2017-2018, στην ομάδα των χωρών BAL-13 παρατηρείται μία ανεπαισθητή αύξηση, που μάλλον οδηγεί στο συμπέρασμα της σταθερότητας, ενώ αύξηση παρατηρείται και για την ομάδα χωρών BS-10. Σε επίπεδο χώρας, για την ομάδα BAL-13 η χώρα με την καλύτερη επίδοση και για τα τρία έτη είναι η Σλοβενία. Αντίθετα, οι χώρες με τη χαμηλότερη επίδοση είναι το Κόσσοβο (2017-2018) και η Βοσνία-Ερζεγοβίνη (2018-2019). Για την ομάδα BS-10 η χώρα με την καλύτερη επίδοση είναι η Γεωργία και για τα τρία έτη που εξετάζονται. Αντίθετα, η χώρα με τη χαμηλότερη επίδοση είναι η Ουκρανία (2017-2018).

Πίνακας 4.5 Δείκτες μετάβασης δεύτερης γενιάς για την καλή διακυβέρνηση: Ελλάδα, BAL-13 και BS-10

	Ελλάδα	BAL-13	BS-10
2017	5.3	5.51	5.58
2018	5.25	5.53	5.61
2019	5.22	5.54	5.67

Στη συνέχεια εξετάζεται ο δείκτης για την πράσινη οικονομία. Από τον Πίνακα 4.6 παρατηρείται πως η Ελλάδα χαρακτηρίζεται από μία σταθερή κατάσταση, χωρίς καμία μεταβολή του δείκτη για τα έτη 2017-2019. Για τις χώρες της ομάδας BAL-13 και BS-10 παρατηρείται μείωση του δείκτη τη διετία 2017-2018 και αύξηση τη διετία 2018-2019, αν και αύξηση αυτή στην τελευταία ομάδα χωρών τη διετία 2018-2019 είναι ανεπαισθητή. Σε επίπεδο χώρας, για την ομάδα BAL-13 η χώρα με την καλύτερη επίδοση και για τα τρία έτη είναι η

Σλοβενία. Αντίθετα, οι χώρες με τη χαμηλότερη επίδοση είναι το Κόσσοβο (2017-2018) και η Βοσνία-Ερζεγοβίνη (2018-2019). Για την ομάδα BS-10 η χώρα με την καλύτερη επίδοση είναι η Ελλάδα και για τα τρία έτη που εξετάζονται, αλλά και η Ρουμανία για τη διετία 2018-2019. Αντίθετα, η χώρα με τη χαμηλότερη επίδοση είναι η Μολδαβία (2017-2018).

Πίνακας 4.6 Δείκτες μετάβασης δεύτερης γενιάς για την πράσινη οικονομία: Ελλάδα, BAL-13 και BS-10

	Ελλάδα	BAL-13	BS-10
2017	6.3	5.52	5.62
2018	6.13	5.45	5.55
2019	6.13	5.48	5.56

Στη συνέχεια εξετάζεται ο δείκτης του μη αποκλεισμού, όπου η Ελλάδα παρουσιάζει μία συνεχή μείωση. Για την ομάδα BAL-13 συνολικά παρατηρείται αύξηση του σκορ για τη διετία 2017-2018 και σταθερότητα τη διετία 2018-2019. Για την ομάδα BS-10 παρατηρείται συνεχής μείωση του σκορ καθ' όλη την υπό εξέταση περίοδο. Σε επίπεδο χώρας, για την ομάδα BAL-13 η χώρα με την καλύτερη επίδοση και για τα τρία έτη είναι η Ρωσία. Αντίθετα, οι χώρες με τη χαμηλότερη επίδοση είναι η Τουρκία (2017-2018) και το Αζερμπαϊτζάν (2018-2019).

Πίνακας 4.7 Δείκτες μετάβασης δεύτερης γενιάς για τον μη αποκλεισμό: Ελλάδα, BAL-13 και BS-10

	Ελλάδα	BAL-13	BS-10
2017	6.3	5.80	5.85
2018	6.26	5.90	5.81
2019	6.24	5.90	5.79

Στη συνέχεια εξετάζεται ο δείκτης της ανθεκτικότητας. Για την Ελλάδα παρατηρείται από τα δεδομένα του Πίνακα 4.8 μείωση του σκορ τη διετία 2017-2018 και αύξηση τη διετία 2018-2019. Συνολικά για τις χώρες BAL-13 παρατηρείται συνεχής αύξηση του σκορ του συγκεκριμένου δείκτη. Για τις χώρες BS-10 παρατηρείται μία ανεπαίσθητη μείωση τη διετία 2017-2018 σε επίπεδο σχεδόν σταθερότητας, αλλά μία αύξησή του τη διετία 2018-2019. Σε επίπεδο χώρας, για την ομάδα BAL-13 η χώρα με την καλύτερη επίδοση και

για τα τρία έτη είναι η Σλοβενία. Αντίθετα, η χώρα με τη χαμηλότερη επίδοση είναι το Κόσσοβο για όλη την υπό εξέταση περίοδο. Για την ομάδα BS-10, η χώρα με την καλύτερη επίδοση και για τα τρία έτη είναι η Τουρκία και η χώρα με τη χειρότερη επίδοση, επίσης και για τα τρία έτη, είναι το Αζερμπαϊτζάν.

Πίνακας 4.8 Δείκτες μετάβασης δεύτερης γενιάς για την ανθεκτικότητα: Ελλάδα, BAL-13 και BS-10

	Ελλάδα	BAL-13	BS-10
2017	6.8	6.36	6.16
2018	6.68	6.38	6.15
2019	7.04	6.43	6.26

Τέλος εξετάζεται ο δείκτης ολοκλήρωσης. Για την Ελλάδα καταγράφεται μία συνεχής αύξηση του σκορ του δείκτη καθ' όλη την υπό εξέταση περίοδο. Σε επίπεδο χώρας, για την ομάδα BAL-13 η χώρα με την καλύτερη επίδοση και για τα τρία έτη είναι η Σλοβενία, ενώ η χώρα με τη χαμηλότερη επίδοση είναι το Κόσσοβο επίσης και για τα τρία έτη. Για την ομάδα BS-10, η χώρα με την καλύτερη επίδοση και για τα τρία έτη είναι η Βουλγαρία, ενώ η χώρα με τη χειρότερη επίδοση, επίσης και για τα τρία έτη, είναι η Ουκρανία.

Πίνακας 4.9 Δείκτες μετάβασης δεύτερης γενιάς για την ολοκλήρωση: Ελλάδα, BAL-13 και BS-10

	Ελλάδα	BAL-13	BS-10
2017	6.3	6.19	6.03
2018	6.36	5.98	5.78
2019	6.41	5.97	5.78

Στον Πίνακα 4.10 παρουσιάζονται οι μέσοι όροι των τριών ετών για την Ελλάδα και για κάθε ομάδα χωρών ανά δείκτη. Παρατηρείται πως η Ελλάδα υστερεί στον τομέα της καλής διακυβέρνησης και της ανταγωνιστικότητας, ενώ παρουσιάζει πολύ υψηλό σκορ στον δείκτη ανθεκτικότητας. Σε σύγκριση με την ομάδα χωρών BAL-13, η Ελλάδα υστερεί μόνο στον τομέα της καλής διακυβέρνησης, ενώ στους άλλους δείκτες παρατηρείται υψηλότερο σκορ. Σε σύγκριση με την ομάδα χωρών BS-10, η Ελλάδα επίσης υστερεί μόνο στον τομέα της καλής διακυβέρνησης.

Πίνακας 4.10 Σύγκριση μέσων όρων δεικτών μετάβασης νέας γενιάς: Ελλάδα, BAL-13 και BS-10

	Ελλάδα	BAL-13	BS-10
Ανταγωνιστικότητα	5.853333	5.466667	5.136667
Καλή διακυβέρνηση	5.256667	5.526667	5.620000
Πράσινη οικονομία	6.186667	5.483333	5.576667
Μη αποκλεισμός	6.266667	5.866667	5.816667
Ανθεκτικότητα	6.840000	6.390000	6.190000
Ολοκλήρωση	6.356667	6.046667	5.863333

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

4.1 Συζήτηση και κυριότερα συμπεράσματα

Με βάση την προηγηθείσα ανάλυση αναφορικά με τη σχέση των δεικτών μετάβασης νέας γενιάς και του ΑΕΠ για την Ελλάδα εξάγεται το συμπέρασμα πως ο ρυθμός ανάπτυξης του ΑΕΠ στην Ελλάδα κατά την περίοδο 2017-2019 δεν εξαρτάται από τους έξι δείκτες μετάβασης νέας γενιάς που χρησιμοποιήθηκαν, δηλαδή την ανταγωνιστικότητα, την καλή διακυβέρνηση, την πράσινη οικονομία, τον μη αποκλεισμό, την ανθεκτικότητα και την ολοκλήρωση. Το αποτέλεσμα αυτό, ωστόσο, δεν συνάδει με τα αποτελέσματα προηγούμενων μελετών, βάσει των οποίων παράγοντες που σχετίζονται με το περιβάλλον και την αιφόρο ανάπτυξη, τον δημόσιο τομέα, τις επενδύσεις, τις εξαγωγές, τη συνολική ευημερία του πληθυσμού, καθώς και τη μακροοικονομία, επηρεάζουν το ΑΕΠ της χώρας.

Ενδεχομένως αυτό να οφείλεται στο ότι τα τρία έτη που εξετάστηκαν χαρακτηρίστηκαν από δύο σημαντικά γεγονότα που μπορούν να επηρεάσουν την οικονομική ανάπτυξη: την έξοδο της χώρας από τα Προγράμματα Σταθερότητας το καλοκαίρι του 2018 και τις εθνικές εκλογές το καλοκαίρι του 2019. Τα γεγονότα αυτά μπορούν να επηρεάσουν τη συμπεριφορά φυσικών και νομικών προσώπων, κάτι το οποίο δεν μπορεί να αποτυπωθεί πλήρως στους έξι δείκτες μετάβασης που χρησιμοποιήθηκαν σε αυτήν την έρευνα.

Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα είναι τα αποτελέσματα που προκύπτουν από τη σύγκριση των δεικτών μετάβασης νέας γενιάς για την Ελλάδα με το σύνολο των χωρών που απαρτίζουν την ομάδα BAL-13 και BS-10. Καταρχήν διαπιστώθηκε σημαντική υστέρηση της Ελλάδας στον τομέα της καλής διακυβέρνησης. Αυτό μπορεί να ερμηνευθεί υπό το πρίσμα των μη αποτελεσματικών επιχειρηματικών πρακτικών στην Ελλάδα, κυρίως στον δημόσιο τομέα, όπως διαφθορά, πελατειοκρατία, δωροδοκία και υψηλό επίπεδο γραφειοκρατίας. Τα χαρακτηριστικά αυτά αναφέρθηκαν και σε προηγούμενο κεφάλαιο, ως χρόνιες παθογένειες του ελληνικού δημόσιου τομέα. Επομένως, οι πρακτικές αυτές επηρεάζουν και την ανάπτυξη του ιδιωτικού τομέα. Κατά συνέπεια, απαιτούνται πολιτικές που θα

αποδυναμώσουν αυτά τα φαινόμενα, καθώς η εξάλειψή τους κρίνεται ως κάτι το εξαιρετικά δύσκολο, αν όχι ακατόρθωτο, στην Ελλάδα, εξαιτίας της νοοτροπίας και της κουλτούρας που έχει δημιουργηθεί και συνεχίζει να υφίσταται. Ο ψηφιακός μετασχηματισμός που ξεκίνησε από την προηγούμενη κυβέρνηση και προωθείται από την παρούσα ενδεχομένως να μπορέσει να συμβάλει προς αυτήν την κατεύθυνση. Ωστόσο, απαιτείται συνολικός μετασχηματισμός του δημοσίου τομέα της Ελλάδας ως προς τον τρόπο δομής, λειτουργίας και διακυβέρνησης, ως προς τις σχέσεις της με τους πολίτες αλλά και με τον ιδιωτικό τομέα, καθώς και αλλαγή συνολικά της ελληνικής κουλτούρας και νοοτροπίας σε αυτό το επίπεδο. Περαιτέρω ανάλυση σχετικά με τους τομείς αυτούς γίνεται στην επόμενη ενότητα.

Η ανταγωνιστικότητα αποτελεί έναν ακόμη δείκτη στον οποίο η Ελλάδα θα πρέπει να δώσει έμφαση, καθώς εκεί καταγράφεται το δεύτερο χαμηλότερο σκορ της σε σύγκριση με τους άλλους τομείς. Οι ιδιωτικοποιήσεις των κρατικών επιχειρήσεων και οργανισμών που προωθούνται από την παρούσα κυβέρνηση ενδεχομένως να οδηγήσουν σε αύξηση της ανταγωνιστικότητας, βάσει των χαρακτηριστικών της που αναφέρθηκαν στο κεφάλαιο τρία, όπως ορίζονται από την EBRD. Απαραίτητη προϋπόθεση είναι αυτές οι ιδιωτικοποιήσεις να εφαρμοστούν έπειτα από τον κατάλληλο και απαραίτητο σχεδιασμό, με ρεαλιστικό τρόπο και σύμφωνα με τις αρχές της χρηστής διακυβέρνησης. Επιπρόσθετα, ενδεχομένως η αλλαγή του παραγωγικού μοντέλου της ελληνικής οικονομίας να μπορούσε να συμβάλει προς αυτήν την κατεύθυνση. Η Ελλάδα βασίζεται σε πολύ μεγάλο βαθμό στον τριτογενή τομέα παραγωγής, των υπηρεσιών, και πρωτίστως στον τουρισμό. Η πρόσφατη πανδημία Covid-19 κατέδειξε πόσο εύθραυστος είναι αυτός ο τομέας, όπως θα αναλυθεί και παρακάτω. Επομένως, η Ελλάδα μπορεί να αξιοποιήσει το ανθρώπινο δυναμικό που κατέχει ώστε να προωθήσει περαιτέρω υφιστάμενους τομείς που μπορούν να συνεισφέρουν στο ΑΕΠ της χώρας, όπως η έρευνα και η καινοτομία στον τομέα της τεχνολογίας και των φαρμακευτικών / παραφαρμακευτικών προϊόντων. Η ενίσχυση της επιχειρηματικότητας και της κουλτούρας ανάληψης κινδύνων κρίνονται απαραίτητα στοιχεία προκειμένου η Ελλάδα να προσανατολιστεί σε ένα νέο

μοντέλο παραγωγής και ανάπτυξης της οικονομίας της. Περαιτέρω ανάλυση σχετικά με τους τομείς αυτούς γίνεται στην επόμενη ενότητα.

Τέλος, διαπιστώθηκε πως χρειάζονται ενίσχυση τόσο ο τομέας της πράσινης οικονομίας, όσο και του μη αποκλεισμού. Αναφορικά με τον πρώτο, η παρούσα κυβέρνηση έχει θέσει αυτό το ζήτημα ως προτεραιότητα στην ατζέντα της, με σημαντικά μέτρα και έργα προς υλοποίηση. Ο κατάλληλος σχεδιασμός και προγραμματισμός με σεβασμό τόσο στο περιβάλλον όσο και στον άνθρωπο θα πρέπει να αποτελούν απαραίτητα στοιχεία ενίσχυσης της πράσινης οικονομίας, ούτως ώστε να υπάρξουν θετικά αποτελέσματα. Αναφορικά με τον δεύτερο δείκτη, η υφιστάμενη πανδημία κατέδειξε σημαντικές ανισότητες στην πρόσβαση στην υγεία και αδυναμίες του εθνικού συστήματος υγείας. Επίσης, η οικονομική κρίση του 2008 και η κρίση χρέους στην Ελλάδα που συνοδεύτηκαν από αυστηρά μέτρα δημοσιονομικής πειθαρχίας, λιτότητας και μεταρρυθμίσεων, ενίσχυσαν αυτές τις ανισότητες, ενώ η πανδημία είναι πολύ πιθανό ότι θα τις αναδείξει και θα τις αυξήσει ακόμα περισσότερο. Η εφαρμογή της τηλεεκπαίδευσης, η μη εφαρμογή πολιτικών όπως βοήθεια κατ' οίκον σε μεγάλο βαθμό, η έλλειψη υπηρεσιών κοινοτικής νοσηλευτικής, η εφαρμογή της τηλεργασίας με παράλληλη απουσία δομών στήριξης των εργαζομένων και της ισορροπίας επαγγελματικής/οικογενειακής ζωής, η αναστολή λειτουργίας επιχειρήσεων, σε συνδυασμό με τον μεγάλο αριθμό προσφύγων / μεταναστών στη χώρα, αποτελούν ορισμένα παραδείγματα τα οποία θα πρέπει να προβληματίσουν τους φορείς χάραξης κυβερνητικής πολιτικής σε πολλούς τομείς, ως προς τον αποκλεισμό ομάδων του πληθυσμού από βασικές υπηρεσίες διαβίωσης, με αποτέλεσμα την αύξηση των ανισοτήτων και τον αρνητικό τους αντίκτυπο στην ατομική και κοινωνική ευημερία και κατ' επέκταση την οικονομική ανάπτυξη. Περαιτέρω ανάλυση σχετικά με τους τομείς αυτούς γίνεται στην επόμενη ενότητα.

Σύμφωνα έκθεση της EBRD (2020), τρεις ήταν οι προτεραιότητες που αναγνωρίζονταν για το 2020: α) περαιτέρω πρόοδος στη μείωση των μη εξυπηρετούμενων ανοιγμάτων, β) έγκαιρη και πιο γρήγορη εφαρμογή των ιδιωτικοποιήσεων, γ) άμεση εφαρμογή σημαντικών μεταρρυθμίσεων στον

τομέα της διακυβέρνησης. Οι στόχοι αυτοί επιβεβαιώνουν τα αποτελέσματα της ανάλυσης που προηγήθηκε. Το 2020, ωστόσο, ήταν και παραμένει ένα δύσκολο έτος για την οικονομική ανάπτυξη της χώρας, εξαιτίας της υγειονομικής κρίσης.

Κατά το δεύτερο τρίμηνο του 2020, το πραγματικό ΑΕΠ μειώθηκε κατά 14% τρίμηνο μετά από πτώση -0,7% κατά το πρώτο τρίμηνο. Η κάμψη ήταν αποτέλεσμα των μέτρων που ελήφθησαν για τον περιορισμό της εξάπλωσης του ιού, τα οποία ήταν πιο αυστηρά από τα μέσα Μαρτίου έως τα μέσα Μαΐου. Τόσο η εγχώρια ζήτηση όσο και οι εξαγωγές επηρεάστηκαν σε σημαντικό βαθμό. Η ταχεία πολιτική απάντηση στη διαφύλαξη της απασχόλησης και τη διασφάλιση της ρευστότητας για τις επιχειρήσεις απέτρεψε έναν πιο αρνητικό αντίκτυπο στην αγορά εργασίας κατά το πρώτο εξάμηνο του έτους. Η ανεργία έφτασε στο επίπεδο του 18% τον Ιούνιο, από 15,6% το Φεβρουάριο, αλλά μειώθηκε σε 16,8% τον Ιούλιο. Η υψηλή αβεβαιότητα, τα χαμηλότερα έσοδα και οι περιορισμοί ρευστότητας επηρέασαν τις επενδύσεις το πρώτο εξάμηνο του 2020, αλλά οι δημόσιες επενδύσεις και η ρευστότητα αναμένεται να διευκολύνουν την ανάκαμψη (European Commission, 2020, σελ. 92).

Παράλληλα, οι λιανικές πωλήσεις δε μειώθηκαν σε σημαντικό βαθμό τον Αύγουστο, γεγονός που αποτελεί θετικό δείκτη για το πώς κινήθηκε η κατανάλωση πριν από την επιβολή του δεύτερου γενικού κλεισίματος τον Νοέμβριο του 2020. Λιγότερο θετικά είναι τα στοιχεία από τα τουριστικά έσοδα στην περίοδο αιχμής Ιουλίου-Αυγούστου, καθώς μειώθηκαν περισσότερο από 75% σε σύγκριση με το 2019. Τον Οκτώβριο του 2020 η κυβέρνηση παρουσίασε ένα σχέδιο προϋπολογισμού 63,9 δισεκατομμυρίων ευρώ για το 2021 - ελαφρώς μικρότερο από το προηγούμενο έτος - βάσει ενός ρυθμού αύξησης 7,5% του ΑΕΠ και προβλέποντας ένα πρωτογενές δημοσιονομικό έλλειμμα 1,0% του ΑΕΠ (Focus Economics, 2020).

Επίσης, το δεύτερο τρίμηνο του 2020 οι εξαγωγές μειώθηκαν κατά 32% σε σύγκριση με το 2019. Ενώ οι εξαγωγές αγαθών αναμένεται να ανακάμψουν γρήγορα, οι εξαγωγές υπηρεσιών αναμένεται να παραμείνουν πολύ κάτω από τα επίπεδα πριν από την κρίση. Ο διεθνής τουρισμός, ο οποίος είναι ιδιαίτερα σημαντικός για την οικονομία της Ελλάδας, ήταν η κινητήρια δύναμη της

μεγάλης πτώσης των εξαγωγών υπηρεσιών το πρώτο εξάμηνο του 2020. Οι αφίξεις τουριστών αναμένεται να ανακάμψουν εν μέρει μόνο το 2021 και το 2022. Η ανεργία αναμένεται να φθάσει το 18% το 2020, ενώ η αναμενόμενη ανάκαμψη για το 2021 και το 2022 αναμένεται να συμβάλει στον περιορισμό των ανέργων κάτω του 17% το 2022. Λόγω των χαμηλών τιμών της ενέργειας, της συμπιεσμένης ζήτησης και της μείωσης του ΦΠΑ, ο πληθωρισμός αναμένεται να είναι αρνητικός στο -1,3% το 2020 πριν ανακάμψει μερικώς το 2021 και το 2022 (European Commission, 2020, σελ. 92).

Στον δημοσιονομικό τομέα, το ισοζύγιο της Ελλάδας αναμένεται να αγγίξει το -7% του ΑΕΠ το 2020 λόγω της οικονομικής ύφεσης και του κόστους των μέτρων που ελήφθησαν για την αντιμετώπιση της κρίσης, το οποίο εκτιμάται σε 4,1% του ΑΕΠ. Η πρόβλεψη ενσωματώνει επίσης την καταβολή αναδρομικών συντάξεων αξίας 0,8% του ΑΕΠ μετά από απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας τον Ιούλιο του 2020. Το πρωτογενές έλλειμμα προβλέπεται να φθάσει στο 4% του ΑΕΠ το 2020, στο 6¼% του ΑΕΠ και στο 3½% το 2022. Αυτή η πρόβλεψη για το 2021 και το 2021, όμως, δεν περιλαμβάνει τη χρηματοδότηση στο πλαίσιο του μηχανισμού ανάκτησης και αντοχής από την Ευρώπη. Τέλος το δημόσιο χρέος αναμένεται να αυξηθεί σε περίπου 207% του ΑΕΠ το 2020 πριν μειωθεί σε περίπου 195% το 2022 (European Commission, 2020, σελ. 93).

Επομένως, για το 2021 οι προβλέψεις είναι περισσότερο θετικές, στη βάση της ενίσχυσης των ιδιωτικών και κεφαλαιουχικών δαπανών και της χρηματοδότησης της ΕΕ. Η οικονομία αναμένεται να ανακάμψει το 2021, υποστηριζόμενη από την ενίσχυση των ιδιωτικών και κεφαλαιουχικών δαπανών και της χρηματοδότησης της ΕΕ. Επιπλέον, η σταδιακή χαλάρωση των περιορισμών λόγω της πανδημίας Covid-19 παγκοσμίως αναμένεται να ενισχύσει την τουριστική βιομηχανία. Από την άλλη πλευρά, η υψηλή αναλογία μη εξυπηρετούμενων δανείων του τραπεζικού τομέα και το τεράστιο δημόσιο χρέος της χώρας ενέχουν βασικούς κινδύνους (Focus Economics, 2020).

Σε επίπεδο ανάπτυξης του ΑΕΠ, υπάρχουν εκτιμήσεις για αύξηση κατά 5,1% το 2021 και 4,0% το 2022 (Focus Economics, 2020), ενώ υπάρχουν και εκτιμήσεις για μείωση -9,5% το 2021 και αύξηση 4,0% το 2022 (EBRD, 2020). Σύμφωνα με εκτιμήσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, το πραγματικό ΑΕΠ προβλέπεται να μειωθεί κατά 9% το 2020, ακολουθούμενο από μερική ανάκαμψη σε αύξηση 5% το 2021 και 3½% το 2022 (European Commission, 2020, σελ. 92).

Τα παραπάνω στοιχεία, σε συνδυασμό με την πορεία της πανδημίας Covid-19, αναμένεται να επηρεάσουν σημαντικά την οικονομική ανάκαμψη κατά το τρίτο τρίμηνο του 2020 (Focus Economics, 2020). Πρόσθετοι κίνδυνοι σχετίζονται με γεωπολιτικές εντάσεις στην περιοχή και τη μετανάστευση (European Commission, 2020, σελ. 92). Καθώς διάφορα μέτρα για την εξάπλωση της πανδημίας εξακολουθούν να υφίστανται, επηρεάζεται το διαθέσιμο εισόδημα των καταναλωτών και η συμπεριφορά τους, κάτι ο οποίο επηρεάζει αρνητικά την ιδιωτική κατανάλωση, αλλά και τις επενδύσεις (European Commission, 2020, σελ. 92). Ως εκ τούτου, κρίνεται αναγκαίος ο προσδιορισμός πολιτικών για την επίτευξη της οικονομικής ανάπτυξης που θα λάβει υπόψη του όλα τα προαναφερθέντα στοιχεία αναφορικά με την πορεία της οικονομίας λόγω της υγειονομικής κρίσης, αλλά και των διαρθρωτικών προβλημάτων που υπάρχουν, σε συνδυασμό με τα χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας.

4.2 Προτάσεις πρακτικής εφαρμογής

Έλληνες ερευνητές έχουν καταθέσει προτάσεις προκειμένου να επιτευχθεί η οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα. Σύμφωνα με τους Tsoulfidis et al. (2016, σελ. 392), η ελληνική οικονομία απαιτεί προγραμματισμένα κίνητρα για τη χωρική κατανομή των επιχειρήσεων και την ενθάρρυνση στενότερων δεσμών μεταξύ όλων των τομέων της οικονομίας, προκειμένου να βελτιωθεί ο παραγωγικός ιστός της εγχώριας οικονομίας. Έμφαση θα πρέπει να δοθεί τόσο στην εγχώρια όσο και στην εξωτερική ζήτηση, καθώς και οι δύο αποτελούν προϋποθέσεις για την επιτυχή βιομηχανική πολιτική και τη βιωσιμότητα των επιχειρήσεων. Είναι επομένως απαραίτητο να υιοθετηθεί μία εναλλακτική οικονομική πολιτική, η οποία θα στοχεύει τόσο στην επέκταση

της παραγωγικής ικανότητας της οικονομίας, όσο και στην επιβράδυνση της επέκτασης των μη παραγωγικών δραστηριοτήτων. Οι μη παραγωγικές δραστηριότητες της οικονομίας περιλαμβάνουν το χονδρικό και λιανικό εμπόριο, τον τομέα των ακινήτων και των χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών και άλλες συναφείς υπηρεσίες και την κρατική γραφειοκρατία. Αυτές οι δραστηριότητες υποστηρίζονται από την παραγωγή πλεονασμάτων, και ως εκ τούτου η επέκτασή τους είναι δυνατή μόνο σε βάρος του επενδυτικού προϊόντος, μειώνοντας έτσι το αναπτυξιακό δυναμικό της οικονομίας. Κατά συνέπεια, δεν υπάρχει διέξοδος από την κρίση χωρίς την ευρεία εισαγωγή καινοτομιών και τη συστολή των μη παραγωγικών δραστηριοτήτων της οικονομίας. Η συμμετοχή της κυβέρνησης είναι επίσης ζωτικής σημασίας για τη διοίκηση πόρων στην προώθηση της έρευνας και ανάπτυξης, της εκπαίδευσης και της παροχής υποδομών (Tsoulfidis et al., 2016, σελ. 392)

Οι Soukiazis et al. (2018, σελ. 229) υποστηρίζουν ότι προκειμένου να επιτευχθεί οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα θα πρέπει να δοθεί έμφαση στις εξωτερικές ανισοροπίες και σε μικρότερο βαθμό στις εσωτερικές ανισοροπίες. Αυτό σημαίνει ότι υψηλότερη ανάπτυξη επιτυγχάνεται μειώνοντας την ευαισθησία των εξαγωγών στις εισαγωγές και ενθαρρύνοντας πολιτικές που θα μπορούσαν να εξισορροπήσουν τα μερίδια εισαγωγών και εξαγωγών. Σε παρόμοιο πλαίσιο, ο Tsitouras (2016, σελ. 521) υποστηρίζει ότι, σε μια μικρή ανοιχτή οικονομία όπως η ελληνική, η εξειδίκευση και η επίτευξη εξωτερικών οικονομιών κλίμακας μέσω εξαγωγών θα μπορούσε να οδηγήσει στην οικονομική ανάπτυξη.

Επιπρόσθετα, οι εσωτερικές ΑΞΕ θα ήταν σημαντικές για την παροχή κεφαλαίων, θα συνέβαλλαν στη σημαντική μείωση της ανεργίας και στη βελτίωση της αποτελεσματικότητας, και έτσι θα οδηγούσαν σε οικονομική ανάπτυξη μεσοπρόθεσμα. Οι ιδιωτικοποιήσεις μπορούν επίσης να προσελκύσουν ξένα κεφάλαια. Προκειμένου να τονωθούν οι επενδύσεις, χρειάζεται να αντιμετωπίσει η Ελλάδα σημαντικές και χρόνιες αδυναμίες σε διάφορα επίπεδα (φορολογικό, νομοθετικό, δημόσιος τομέας, αλλά και να ενισχυθεί ο μηχανισμός παροχής πιστώσεων και ρευστότητας στις επιχειρήσεις (Tsitouras, 2016, σελ. 521).

Αυτό οδηγεί στη συζήτηση σχετικά με τα κανάλια παροχής χρηματοδότησης και την κατάσταση των τραπεζών. Όπως αναφέρουν οι Louiri και Migiakis (2019, σελ. 25), η Ελλάδα βασίζεται ως επί το πλείστον στις τράπεζες για την παροχή χρηματοδότησης. Ωστόσο, οι τράπεζες καλούνται να αντιμετωπίσουν ένα σημαντικό ζήτημα, όπως αναφέρθηκε παραπάνω: των μη εξυπηρετούμενων δανείων και μη εξυπηρετούμενα ανοίγματα. Επίσης, καθώς η πορεία των τραπεζών επηρεάζεται σε σημαντικό βαθμό από το ευρύτερο περιβάλλον – και επομένως την αστάθεια και αβεβαιότητα – θα πρέπει να εφαρμόσουν αυστηρές πολιτικές πιστώσεων. Με βάση τα στοιχεία αυτά, θα έπρεπε ενδεχομένως η Ελλάδα να εξετάσει την ανάπτυξη εναλλακτικών μέσων παροχής χρηματοδοτήσεων σε ελληνικές επιχειρήσεις, ιδίως σε όσες επενδύσουν σε εξωστρεφείς πολιτικές, καινοτομία, αλλά και έρευνα και ανάπτυξη.

Η ολιστική αναπτυξιακή στρατηγική στοχεύει στην αναστροφή της αποβιομηχάνισης της Ελλάδας και, στηριζόμενη σε πρόσφατες μεταρρυθμίσεις, στην αποκατάσταση της αύξησης της παραγωγικότητας και της ανταγωνιστικότητας, όπως σημειώνεται από τη Στρατηγική Ανάπτυξης που εξέδωσε σε έκθεσή της η Ελληνική Δημοκρατία. Βάσει αυτής της έκθεσης, σημειώνονται τα εξής (Hellenic Republic, 2018):

- Η αύξηση της παραγωγικότητας και της ανταγωνιστικότητας μπορεί να επιτευχθεί εστιάζοντας σε βασικούς καινοτόμους και υψηλής αξίας εμπορεύσιμους τομείς και αναπτύσσοντας μια ισχυρή κουλτούρα κοινωνικής και περιβαλλοντικά υπεύθυνης επιχειρηματικότητας και δυναμικών δικτύων μικρομεσαίων επιχειρήσεων. Ένα άλλο στοιχείο της στρατηγικής είναι η ψηφιοποίηση, η χρήση της καινοτομίας και η αξιοποίηση των οφελών που απορρέουν από τις δυνατότητες του Internet of Things (IoT) και των Μεγάλων Δεδομένων (Big Data). Ταυτόχρονα, θα πρέπει να αξιοποιηθεί το εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό για να αυξηθεί το δυναμικό των τομέων της ελληνικής οικονομίας: μεταφορές και logistics, ενέργεια, κυκλική οικονομία, γεωργικά τρόφιμα, μεταποίηση, ναυτιλία, φαρμακευτικός τομέας, υγεία και περιβάλλον, τουρισμός και πολιτισμός. Η Ελλάδα μπορεί να αξιοποιήσει το συγκριτικό της πλεονέκτημα και θα προωθήσει την ανάπτυξη συστάδων,

βοηθώντας τις επιχειρήσεις να αναπτυχθούν και να καινοτομήσουν, να επιτρέψει στην οικονομία να επεκτείνει την εγχώρια αγορά και να εξασφαλίσει μεγαλύτερα μερίδια στις διεθνείς αγορές, προσελκύοντας ταυτόχρονα σημαντικές ξένες επενδύσεις.

- Θα πρέπει παράλληλα να κινητοποιηθούν συνεταιριστικοί και κοινωνικοί τομείς της οικονομίας και να υποστηριχθεί η μετάβαση προς βιώσιμα πρότυπα παραγωγής και κατανάλωσης. Ενώ η αύξηση του μεγέθους των μικρομεσαίων επιχειρήσεων της Ελλάδας είναι σημαντική προτεραιότητα, η ελληνική μεταποίηση και γεωργία, θα έχει πάντα σημαντικό αριθμό μικρότερων μονάδων που μπορούν να επωφεληθούν από συνεταιριστικές επιχειρήσεις στην παραγωγή, τη διανομή και το μάρκετινγκ, καθώς και την έρευνα και ανάπτυξη.

- Θα πρέπει να διασφαλιστεί η παροχή βασικών υποδομών, επενδύοντας παράλληλα στο ανθρώπινο κεφάλαιο. Η αναβάθμιση των μεταφορικών, ψηφιακών και ενεργειακών υποδομών θα προσφέρει στην οικονομία τις βασικές υποδομές για ανάπτυξη, αξιοποιώντας τη στρατηγική γεωγραφική θέση της χώρας και την ευρωπαϊκή χρηματοδότηση. Η Ελλάδα διαθέτει επίσης ανθρώπινο κεφάλαιο υψηλής εξειδίκευσης, αλλά και μη χρησιμοποιούμενο ανθρώπινο δυναμικό, και καθώς η γνώση έχει καταστεί ένας από τους μεγαλύτερους μοχλούς ανάπτυξης, οι επενδύσεις σε υπάρχουν απόθεμα ανθρώπινου κεφαλαίου μπορεί να συμβάλει στη βιώσιμη ανάπτυξη.

- Η αναδιαμόρφωση του νομικού πλαισίου είναι σημαντική. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται η μεταρρύθμιση της δημόσιας διοίκησης και του δικαστικού συστήματος, καθώς και του επιχειρηματικού περιβάλλοντος.

- Η επιτυχής ανάπτυξη δεν εξαρτάται μόνο από την εστίαση σε μεμονωμένες μονάδες αλλά και στην αντιμετώπιση των αποτυχιών συντονισμού, στην αναζήτηση συνεργιών μεταξύ του ιδιωτικού και του δημόσιου και κοινωνικού τομέα, καθώς και μεταξύ όλων των μορφών παραγωγής και του εκπαιδευτικού συστήματος και των ερευνητικών ιδρυμάτων.

- Μια ολιστική αναπτυξιακή στρατηγική θα πρέπει να ενσωματώνει έναν κοινωνικό πυλώνα, ιδίως έπειτα από την πολυετή εφαρμογή των

Προγραμμάτων Σταθερότητας και των επιπτώσεών τους στην ελληνική οικονομία και κοινωνία. Οποιαδήποτε στρατηγική βιώσιμης ανάπτυξης θα πρέπει να αντιμετωπίσει τις ανισότητες που δημιουργήθηκαν και να διασφαλίσει μία ανάπτυξη χωρίς αποκλεισμούς. Ένα πρώτο βήμα προς αυτήν την κατεύθυνση είναι ο σχεδιασμός της σταδιακής αύξησης του ελάχιστου μισθού, συμβατού με τις ανάγκες της πραγματικής οικονομίας. Η επιτυχία της Ελλάδας εξαρτάται από την ικανότητά της να σχεδιάζει ένα δίκαιο, χωρίς αποκλεισμούς και βιώσιμο οικονομικό μοντέλο, όπου όλοι μοιράζονται εξίσου τα οφέλη της ανάπτυξης. Ως αποτέλεσμα, η αποτελεσματική κοινωνική προστασία, η εκπαίδευση χωρίς αποκλεισμούς, η ουσιαστική απασχόληση, οι ενεργητικές πολιτικές κατάρτισης εργασίας και ένα βελτιωμένο περιβάλλον για την καινοτομία βρίσκονται στο επίκεντρο της αναπτυξιακής στρατηγικής. Για την αντιμετώπιση του κινδύνου κοινωνικού αποκλεισμού και της φτώχειας, η κινητοποίηση των εξειδικευμένων αλλά αδρανών ανθρώπινων πόρων της Ελλάδας, ο σχεδιασμός ενός σύγχρονου κράτους πρόνοιας και η δημιουργία ενός δικτύου κοινωνικής ασφάλειας που θα στοχεύει στις ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού είναι αναγκαία μέτρα προς αυτήν την κατεύθυνση.

Στη βάση των όσων αναφέρθηκαν έως τώρα, αλλά και της στατιστικής ανάλυσης που προηγήθηκε, προτάσεις πρακτικής εφαρμογής για την οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα περιλαμβάνουν τα εξής:

1) Ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας: η Ελλάδα πρέπει να υιοθετήσει ένα νέο μοντέλο ανάπτυξης, να είναι πιο εξωστρεφής και επικεντρωμένη στις ξένες αγορές, τόσο για την παραγωγή εξαγωγικών αγαθών και υπηρεσιών όσο και για την προσέλκυση κυρίως ξένων άμεσων επενδύσεων με εξαγωγικό προσανατολισμό. Επομένως, απαιτείται μια βιώσιμη κατανομή πόρων, ιδίως στους εμπορεύσιμους τομείς αγαθών και υπηρεσιών όπως ο τουρισμός, οι επιχειρηματικές υπηρεσίες, τα φαρμακευτικά και παραφαρμακευτικά προϊόντα, καθώς και τα γεωργικά προϊόντα, προκειμένου να συμβάλει στη βελτίωση της εξωτερικής ισορροπίας και στο δυναμικό συγκριτικό πλεονέκτημα της χώρας κατά την εξαγωγή αγαθών και υπηρεσιών. Η Ελλάδα θα πρέπει να αξιοποιήσει υφιστάμενους παραγωγικούς τομείς που συμβάλουν σημαντικά τόσο στην οικονομική μεγέθυνση, όσο και στην

οικονομική ανάπτυξη, αλλά και παράλληλα να δώσει ώθηση σε υποσχόμενους τομείς, στη βάση και του ανθρωπίνου δυναμικού που διαθέτει. Παράλληλα, σημαντική είναι και η παροχή καθοδήγησης, συμβουλευτικής και υποδομών για την ενίσχυση της δικτύωσης, της ενσωμάτωσης νέων (καινοτόμων) τεχνολογιών στο πλαίσιο της τέταρτης βιομηχανικής επανάστασης, τη μείωση του κόστους παραγωγής και μεταφοράς, την προώθηση της εκπαίδευσης / κατάρτισης του ανθρωπίνου δυναμικού, της απλοποίησης των διαδικασιών αδειοδότησης και λειτουργίας των επιχειρήσεων, καθώς και την άρση (κυρίως νομοθετικών) εμποδίων που αφορούν κυρίως καινοτόμες πρακτικές και ιδέες.

2) Ενίσχυση της πράσινης οικονομίας: η πράσινη ανάπτυξη θα πρέπει να διεξαχθεί έπειτα από προσεκτικό σχεδιασμό, με τη συμμετοχή του ντόπιου πληθυσμού, με γνώμονα το περιβάλλον, ούτως ώστε να οδηγήσει πραγματικά σε οικονομική ανάπτυξη, εκτός από τη βραχυπρόθεσμη οικονομική μεγέθυνση. Απαραίτητη κρίνεται η εκπαίδευση και η καινοτομία, αλλά ακόμα πιο σημαντικά στοιχεία είναι η αποδοχή των τοπικών κοινοτήτων, κάτι στο οποίο οι τοπικές αρχές διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο. Για τον λόγο αυτό, φαινόμενα πελατειοκρατίας και διαφθοράς θα πρέπει να εξαιρεθούν. Παράλληλα, θα πρέπει να υπάρξει ενημέρωση / εκπαίδευση των πολιτών σε πράσινες πρακτικές, αλλά και προώθηση των πράσινων πρακτικών από επιχειρήσεις, μέσω της παροχής των κατάλληλων κινήτρων.

3) Βελτίωση της διακυβέρνησης σε όλα τα επίπεδα: φαινόμενα διαφθοράς και πελατειοκρατίας, πολυπολοκότητας των ρυθμιστικών και νομοθετικών πλαισίων, αδιαφάνειας των δημοσίων προμηθειών και των συμπράξεων δημοσίου και ιδιωτικού τομέα, σε συνδυασμό με τον ολοκληρωμένο ψηφιακό μετασχηματισμό και την αναδιάρθρωση του υφιστάμενου μοντέλου λειτουργίας της δημόσιας διοίκησης είναι απαραίτητα. Παράλληλα, η χρήση εργαλείων νέων τεχνολογιών και επικοινωνίας θα μπορούσε να ενισχύει τη συμμετοχή των χρηστών στη διαδικασία λήψης αποφάσεων που αφορά διάφορους τομείς, έπειτα από την κατάλληλη παροχή πληροφοριών από μέρους των εθνικών, περιφερειακών και τοπικών αρχών, κάτι το οποίο θα

μπορούσε να συμβάλει στην ενίσχυση της διαφάνειας και της λογοδοσίας και εν τέλει της χρηστής διακυβέρνησης.

4) Κοινωνική ανάπτυξη: η ενίσχυση των δημοσίων και ιδιωτικών επενδύσεων μπορεί να οδηγήσει στην κοινωνική ανάπτυξη. Στόχος θα πρέπει να είναι η μείωση των περιφερειακών ανισοτήτων, η κατανομή των ανθρωπίνων και οικονομικών πόρων στη βάση των αναγκών των τοπικών κοινωνιών, η παροχή των κατάλληλων υποδομών που σχετίζονται με την ευημερία, η εξάλειψη στερεοτύπων και η ανάπτυξη δομών που μπορούν να οδηγήσουν όλα τα άτομα, χωρίς αποκλεισμούς, να έχουν πρόσβαση στην αγορά εργασίας και σε κοινωνικά αγαθά. Τα παραπάνω απαιτούν τον συντονισμό φορέων από τον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα της χώρας, την παροχή κινήτρων στις επιχειρήσεις να αξιοποιήσουν το ανθρώπινο κεφάλαιο της Ελλάδας, τη δικτύωση επιχειρήσεων και μη κυβερνητικών οργανισμών για την καθοδήγηση, συμβουλευτική, εκπαίδευση / κατάρτιση, τον έλεγχο της εφαρμογής πολιτικών μη αποκλεισμού και ενσωμάτωσης όλων στον παραγωγικό και κοινωνικό ιστό της χώρας, καθώς και τη χρηματοδότηση σχετικών προγραμμάτων.

5) Ενίσχυση της ανθεκτικότητας: η εφαρμογή πολιτικών σταθεροποίησης που ενισχύουν τον τραπεζικό τομέα είναι απαραίτητη, σε συνδυασμό με την εφαρμογή πολιτικών (εποπτικό κανονιστικό πλαίσιο) για τη διαχείριση των υφιστάμενων μη εξυπηρετούμενων δανείων. Αυτό θα πρέπει να συνδυαστεί με την επέκταση / ενσωμάτωση στην αγορά εργασίας νέων καναλιών χρηματοδότησης και στήριξης των επιχειρήσεων, ιδίως των μικρομεσαίων. Στον τομέα της ανθεκτικότητας σημαντική κρίνεται και η ύπαρξη ενός πλαισίου για τον συντονισμό κοινωνικών και οικονομικών εταίρων, την εφαρμογή τεχνολογιών καινοτομιών και αλλαγών στο πλαίσιο της τέταρτης βιομηχανικής επανάστασης, καθώς και συνολικά την ενίσχυση της υγιούς επιχειρηματικότητας.

4.3 Περιορισμοί και προτάσεις περαιτέρω έρευνας

Η παρούσα εργασία κατάληξε σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα και κατέθεσε προτάσεις πρακτικής εφαρμογής για την οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα,

αλλά διέπεται από σημαντικούς περιορισμούς. Ο πρώτος περιορισμός αφορά στο ότι για την έρευνα χρησιμοποιήθηκαν οι δείκτες μετάβασης νέας γενιάς, που αφορούν έξι βασικές κατηγορίες. Ωστόσο, μία μελλοντική έρευνα θα μπορούσε επίσης να βασιστεί και σε δεδομένα άλλων δεικτών, όπως είναι ο δείκτης ανταγωνιστικότητας, που περιλαμβάνει τους εξής πυλώνες: δημόσιοι θεσμοί, υποδομή, μακροοικονομική ανάπτυξη υγεία και εκπαίδευση / κατάρτιση, αποτελεσματικότητα και μέγεθος της αγοράς, αποδοτικότητα της αγοράς εργασίας, ανάπτυξη χρηματοοικονομικής αγοράς, τεχνολογική ετοιμότητα / υιοθέτηση τεχνολογιών πληροφορίας και επικοινωνίας, καινοτομία και επιχειρηματική πολυπλοκότητα / δυναμική. Ενδιαφέρον θα είχε μία έρευνα που θα συνέκρινε τα αποτελέσματα από τη χρήση αυτών των δεικτών, που εμπεριέχουν ορισμένα κοινά στοιχεία, αλλά συμπληρώνουν παράλληλα ο ένας τον άλλον. Αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα μία περισσότερο σφαιρική εικόνα για την οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας κατά την υπό εξέταση περίοδο.

Παράλληλα, μία περισσότερο ολιστική εικόνα σχετικά με τους προσδιοριστικούς παράγοντες της οικονομικής ανάπτυξης θα μπορούσε να αποκτηθεί με τη χρήση και άλλων μετρήσιμων στοιχείων οικονομικής ανάπτυξης και κυρίως της οικονομικής μεγέθυνσης. Καθώς η οικονομική ανάπτυξη και η οικονομική μεγέθυνση συνδέονται, μία τέτοια έρευνα θα μπορούσε ενδεχομένως να οδηγήσει στην κατάθεση πιο συγκεκριμένων προτάσεων.

Εκτός των ανωτέρω, μία μελλοντική έρευνα θα μπορούσε να συγκρίνει την ελληνική με άλλες ευρωπαϊκές οικονομίες, που επίσης επλήγησαν σημαντικά από την τελευταία οικονομική κρίση και στο πλαίσιο αυτό προχώρησαν σε σημαντικές μεταρρυθμίσεις (όπως χώρες της Νοτίου Μεσογείου). Μία τέτοια έρευνα θα μπορούσε να παράσχει σημαντικές πληροφορίες ως προς την κατεύθυνση των εκάστοτε κυβερνήσεων στο πλαίσιο της οικονομικής ανάπτυξης, αλλά και των ελλειμμάτων της ελληνικής οικονομίας έναντι άλλων. Παράλληλα, μία τέτοια έρευνα θα μπορούσε να οδηγήσει και στην κατάθεση καλών πρακτικών, στη βάση του

προσανατολισμού άλλων κυβερνήσεων προς την κατεύθυνση της οικονομικής ανάπτυξης.

Τέλος, υπό το πρίσμα της υφιστάμενης υγειονομικής κρίσης, θα είχε εξαιρετικό ενδιαφέρον η διεξαγωγή μίας έρευνας στο μέλλον, η οποία θα μπορεί να ενσωματώσει στοιχεία που επηρεάστηκαν από την κρίση αυτή. Παράλληλα, μία τέτοια έρευνα θα μπορούσε να παράσχει πληροφορίες σχετικά με τις προτεραιότητες που έθεσε η ελληνική κυβέρνηση, αλλά και να αξιολογήσει το αποτέλεσμα αυτών των πολιτικών ως προς τον αντίκτυπο που είχαν σε συγκεκριμένα μεγέθη οικονομικής μεγέθυνσης και οικονομικής ανάπτυξης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

- Αυγενάκης, Λ. (2010). *Δημόσια διοίκηση ώρα μηδέν και ο Θεός φοβάται το ελληνικό κράτος*. Ηράκλειο: Αυτοέκδοση.
- Ari, I., & Koc, M. (2020). Economic Growth, Public and Private Investment: A Comparative Study of China and the United States. *Sustainability*, 12, doi:10.3390/su12062243.
- Bennett, V. (2016). EBRD updates transition concept. Ανακτήθηκε από: <https://www.ebrd.com/news/2016/ebrd-updates-transition-concept-.html>
- Bitzenis, A., Vlachos, V., & Schneider, F. (2016). An Exploration of the Greek Shadow Economy: Can Its Transfer into the Official Economy Provide Economic Relief Amid the Crisis?. *Journal of Economic Issues*, 50(1), 165-196.
- Çalışkan, H. K. (2015). Technological Change and Economic Growth. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 195, 649-654.
- Cuaresma, J. C., Doppelhofer, G., & Feldkircher, M. (2014). The Determinants of Economic Growth in European Regions. *Regional Studies*, 48(1), 44-67.
- Dalamagas, B. (2000). Public sector and economic growth: the Greek experience. *Applied Economics*, 32(3), 277-288.
- Dritsakis, N., & Adamopoulos, A. (2004). Financial development and economic growth in Greece: an empirical investigation with Granger causality analysis. *International Economic Journal*, 18(4), 547-559.
- EBRD (2020). Greece overview. Ανακτήθηκε από: <https://www.ebrd.com/where-we-are/greece/overview.html>
- EBRD (2019). Country assessments: Greece. Ανακτήθηκε από: <https://2019.tr-ebd.com/countries/#>

- EBRD (2018). Country assessments: Greece. Ανακτήθηκε από: <https://2018.tr-ebd.com/countries/#>
- EBRD (n.d.). How we assess transition qualities. Ανακτήθηκε από: <https://www.ebrd.com/economic-research-and-data/transition-qualities-asses.html>
- European Commission (2020). European Economic Forecast. Autumn, 2020. Ανακτήθηκε από: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/economy-finance/ip136_en.pdf
- Drakopoulos, S. A., & Theodossiou, I. (1991). Kaldorian approach to Greek economic growth. *Applied Economics*, 23(10), 1683-1689.
- Efthimiadis, T., Papaioannou, S., & Tsintzos, P. (2013). Economic growth in Greece: the cost of a failed adjustment programme. *Applied Economics Letters*, 20(11), 1076-1080.
- Feldman, M., & Storper, M. (2011). Economic growth and economic development: geographic dimensions, definition & disparities. Ανακτήθηκε από: http://maryannfeldman.web.unc.edu/files/2011/11/Economic_Growth_and_Economic_Development_2016_Feldman_Storper.pdf
- Focus Economics (2020). Greece Economic Outlook. Ανακτήθηκε από: <https://www.focus-economics.com/countries/greece>
- Giannitsis, T., & Zografakis, S. (2015). Greece: Solidarity and Adjustment in Times of Crisis. Ανακτήθηκε από: https://www.boeckler.de/pdf/p_imk_study_38_2015.pdf
- Hickel, J., & Kallis, G. (2020). Is Green Growth Possible?. *New Political Economy*, 25(4), 469-486.
- Ivic, M. M. (2015). Economic growth and development. *Journal of Process Management – New Technologies International*, 3(1), 55-62.
- Κτιστάκη, Σ. Ν. (2014). *Εισαγωγή στη δημόσια διοίκηση*. Αθήνα: Παπαζήσης.

- Kallis, G., & March, H. (2015). Imaginaries of Hope: The Utopianism of Degrowth. *Annals of the Association of American Geographers*, 105(2), 360-368.
- Karanikolas, P., Bebeli, P. J., & Thanopoulos, R. (2018). Farm economic sustainability and agrobiodiversity: identifying viable farming alternatives during the economic crisis in Greece. *Journal of Environmental Economics and Policy*, 7(1), 69-84.
- Katrakilidis, C., Kyritsis, I., & Patsika, V. (2016). The dynamic linkages between economic growth, environmental quality and health in Greece. *Applied Economics Letters*, 23(3), 217-221.
- Lekakis, J. N., & Kousis, M. (2013). Economic Crisis, Troika and the Environment in Greece. *South European Society and Politics*, 18(3), 305-331.
- Liddle, J. (2009). Regeneration and Economic Development in Greece: De-industrialisation and Uneven Development. *Local Government Studies*, 35(3), 335-354.
- Lin, J. Y., & Rosenblatt, D. (2012). Shifting patterns of economic growth and rethinking development. *Journal of Economic Policy Reform*, 15(3), 171-194.
- Liodakis, G. (2018). Capital, Economic Growth, and Socio-Ecological Crisis: A Critique of De-Growth. *International Critical Thought*, 8(1), 46-65.
- Louri, H., & Migiakis, P. (2019). Financing economic growth in Greece: lessons from the crisis. Ανακτήθηκε από: <https://www.bankofgreece.gr/Publications/Paper2019262.pdf>
- Makuyana, G. (2016). Public and private investment and economic growth: a review. *Journal of Accounting and Management*, 6(2), 25-42.

- Malizia, E. E. (1990). Economic Growth and Economic Development: Concepts and Measures. *The Review of Regional Studies, Southern Regional Science Association*, 20(1), 30-36.
- Martínez-Alier, J. (2012). Environmental Justice and Economic Degrowth: An Alliance between Two Movements. *Capitalism Nature Socialism*, 23(1), 51-73.
- Mavridis, S. (2018). Greece's Economic and Social Transformation 2008–2017. *Social Sciences*, 7, doi:10.3390/socsci7010009.
- Nelson, R., Belkin, P., & Jackson, J. (2017). The Greek debt crisis: Overview and implications for the United States. Ανακτήθηκε από: <https://fas.org/sgp/crs/row/R44155.pdf>
- Pegkas, P. (2020). Interrelationships between tourism, energy, environment and economic growth in Greece. *Anatolia*, 31(4), 565-576.
- Pegkas, P. (2020). The impact of renewable and non-renewable energy consumption on economic growth: the case of Greece. *International Journal of Sustainable Energy*, 39(4), 380-395.
- Pegkas, P., & Tsamadias, C. (2014). Does Higher Education Affect Economic Growth? The Case of Greece. *International Economic Journal*, 28(3), 425-444.
- Psycharis, Y., Tselios, V., & Pantazis, P. (2020). The contribution of Cohesion Funds and nationally funded public investment to regional growth: evidence from Greece. *Regional Studies*, 54(1), 95-105.
- Ραμματά, Μ. (2018). Μεταρρυθμιστικές απόπειρες στην ελληνική δημόσια διοίκηση. *Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου*, 8-9, 708-721.
- Rabnawaz, A., & Jafar, R. M. S. (2015). Impact of Public Investment on Economic Growth. Ανακτήθηκε από: https://mpra.ub.uni-muenchen.de/70377/1/MPRA_paper_70377.pdf

- Σπανού, Κ. (2018). *Μεταρρυθμίσεις στη δημόσια διοίκηση στη διάρκεια της κρίσης*. Αθήνα: ΕΛΙΑΜΕΠ.
- Schwartzman, D. (2012). A Critique of Degrowth and its Politics. *Capitalism Nature Socialism*, 23(1), 119-125.
- Shen, C.-H., Fan, X., Huang, D., Zhu, H., & Wu, M.-W. (2018). Financial Development and Economic Growth: Do Outliers Matter?. *Emerging Markets Finance and Trade*, 54(13), 2925-2947.
- Soukiazis, E., Antunes, M., & Kostakis, I. (2018). The Greek economy under the twin-deficit pressure: a demand orientated growth approach. *International Review of Applied Economics*, 32(2), 215-236.
- Tsakoglou, P., & Cholezas, I. (2005). Education and Inequality in Greece. Ανακτήθηκε από: <http://ftp.iza.org/dp1582.pdf>
- Tsamadias, C., & Prontzas, P. (2012). The effect of education on economic growth in Greece over the 1960-2000 period. *Education Economics*, 20(5), 522-537.
- Tsamadias, C., & Pegkas, P. (2012). The effect of education on economic growth in Greece over the 1981–2009 period. Does the proxy of human capital affect the estimation?. *International Journal of Education Economics and Development*, 3(3), 237-251.
- Tsitouras, A. (2016). What can Trigger the Resumption of Economic Growth in a Small Open Economy like Greece: Exports or Inward FDI?. *International Economic Journal*, 30(4), 504-526.
- Tsoufdis, L., Alexiou, C., & Tsaliki, P. (2016). The Greek economic crisis: causes and alternative policies. *Review of Political Economy*, 28(3), 380-396.
- Vatalis, I. K., Manoliadis, O. G., & Charalampides, G. (2011) Assessment of the economic benefits from sustainable construction in Greece.

International Journal of Sustainable Development & World Ecology, 18(5), 377-383.

Zettelmeyer, J., Kreplin, E., & Panizza, U. (2017). Does Greece Need More Official Debt Relief? If So, How Much? Ανακτήθηκε από: <https://piie.com/system/files/documents/wp17-6.pdf>

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Δείκτες μετάβασης δεύτερης γενιάς για την ομάδα χωρών BAL-13, 2017-2018

	Ανταγωνιστικότητα		Καλή Διακυβέρνηση		Πράσινη Οικονομία		Μη αποκλεισμός		Ανθεκτικότητα		Ολοκλήρωση	
	2018	2017	2018	2017	2018	2017	2018	2017	2018	2017	2018	2017
Albania	5,02	4,90	5,08	5,11	4,44	4,44	4,79	4,84	5,29	5,21	5,74	5,70
Bosnia & Herz.	4,86	4,85	4,61	4,76	5,29	5,04	5,34	5,30	5,81	5,77	5,39	5,31
Bulgaria	5,88	5,86	5,73	5,80	6,20	5,95	6,38	6,21	6,84	6,81	6,89	6,80
Croatia	5,82	5,87	6,02	6,16	6,47	6,21	6,32	6,43	7,26	7,24	6,89	6,91
Greece	6,08	6,02	5,24	5,31	6,30	6,33	6,38	6,30	6,78	6,84	6,60	6,34
Kosovo	4,21	4,07	4,57	4,55	3,42	3,42	4,70	4,67	5,17	5,03	4,94	4,71
Moldova	4,29	4,28	4,62	4,51	4,78	4,52	6,01	5,69	5,47	5,26	5,39	5,45
Montenegro	5,22	5,22	5,91	5,84	5,26	5,25	6,11	6,10	6,31	6,28	6,35	6,19
N. Macedonia	5,73	5,59	5,78	5,77	4,93	4,94	5,61	5,63	5,72	5,61	6,09	6,03
Romania	6,15	6,16	5,83	5,81	6,24	5,99	5,30	5,32	7,18	7,18	6,80	6,68
Serbia	5,25	5,08	5,42	5,41	5,91	5,65	5,74	5,95	5,67	5,68	6,20	6,20
Slovenia	7,21	7,20	6,63	6,67	7,27	7,01	7,97	7,80	7,80	7,80	7,44	7,32
Turkey	5,18	5,20	6,16	6,18	5,31	5,29	4,78	4,67	7,32	7,17	5,80	5,94
AV. BAL-13	5,45	5,41	5,51	5,53	5,52	5,39	5,80	5,76	6,36	6,30	6,19	6,12

Δείκτες μετάβασης δεύτερης γενιάς για την ομάδα χωρών BAL-13, 2018-2019

	Ανταγωνιστικότητα		Καλή Διακυβέρνηση		Πράσινη Οικονομία		Μη αποκλεισμός		Ανθεκτικότητα		Ολοκλήρωση	
	2019	2018	2019	2018	2019	2018	2019	2018	2019	2018	2019	2018
Albania	5,14	5,11	5,11	5,09	4,49	4,49	5,31	5,30	5,22	5,25	5,66	5,68
Bosnia & Herz.	4,68	4,66	4,53	4,64	5,20	5,20	5,48	5,46	5,91	5,90	5,08	5,08
Bulgaria	5,71	5,69	5,79	5,73	6,04	6,04	6,24	6,27	6,91	6,85	6,85	6,86
Croatia	5,64	5,62	5,97	6,04	6,38	6,38	6,39	6,36	7,47	7,26	6,54	6,59
Greece	5,78	5,78	5,22	5,25	6,13	6,13	6,24	6,26	7,04	6,68	6,41	6,36
Kosovo	4,78	4,75	4,56	4,58	3,47	3,47	5,28	5,30	5,18	5,23	4,67	4,72
Moldova	4,36	4,32	4,81	4,68	4,68	4,67	5,58	5,73	5,82	5,50	4,94	4,95
Montenegro	5,44	5,42	6,11	5,93	5,41	5,15	5,98	5,91	6,44	6,42	6,15	6,13
N. Macedonia	6,02	6,01	5,57	5,81	5,16	4,92	5,90	5,85	5,93	5,91	5,75	5,78
Romania	6,01	6,06	6,04	5,86	6,14	6,14	5,74	5,71	7,11	7,17	6,75	6,73
Serbia	5,36	5,34	5,52	5,44	5,79	5,79	6,16	6,13	5,86	5,78	5,99	5,99
Slovenia	7,09	7,09	6,65	6,64	7,08	7,21	7,35	7,37	7,73	7,62	7,14	7,22
Turkey	5,42	5,19	6,18	6,17	5,28	5,28	5,01	5,01	7,02	7,34	5,70	5,71
AV. BAL-13	5,49	5,46	5,54	5,53	5,48	5,45	5,90	5,90	6,43	6,38	5,97	5,98

Δείκτες μετάβασης δεύτερης γενιάς για την ομάδα χωρών BS-10, 2017-2018

	Ανταγωνιστικότητα		Καλή Διακυβέρνηση		Πράσινη Οικονομία		Μη αποκλεισμός		Ανθεκτικότητα		Ολοκλήρωση	
	2018	2017	2018	2017	2018	2017	2018	2017	2018	2017	2018	2017
Armenia	4,51	4,46	5,81	5,72	5,76	5,47	5,95	5,61	6,08	6,21	5,98	5,78
Azerbaijan	3,73	3,60	5,75	5,42	5,24	4,96	4,96	4,81	3,98	3,88	6,04	5,85
Bulgaria	5,88	5,86	5,73	5,80	6,20	5,95	6,38	6,21	6,84	6,81	6,89	6,80
Georgia	4,54	4,53	6,32	6,44	5,53	5,25	5,60	5,42	6,01	5,84	6,40	6,25
Greece	6,08	6,02	5,24	5,31	6,30	6,33	6,38	6,30	6,78	6,84	6,60	6,34
Moldova	4,29	4,28	4,62	4,51	4,78	4,52	6,01	5,69	5,47	5,26	5,39	5,45
Romania	6,15	6,16	5,83	5,81	6,24	5,99	5,30	5,32	7,18	7,18	6,80	6,68
Russia	5,21	5,12	5,83	5,77	5,08	5,07	7,16	7,13	6,30	6,24	5,49	5,38
Turkey	5,18	5,20	6,16	6,18	5,31	5,29	4,78	4,67	7,32	7,17	5,80	5,94
Ukraine	4,67	4,64	4,55	4,44	5,80	5,80	6,01	5,99	5,60	4,88	4,92	4,88
AV. BS-10	5,02	4,99	5,58	5,54	5,62	5,46	5,85	5,72	6,16	6,03	6,03	5,94

Δείκτες μετάβασης δεύτερης γενιάς για την ομάδα χωρών BS-10, 2018-2019

	Ανταγωνιστικότητα		Καλή Διακυβέρνηση		Πράσινη Οικονομία		Μη αποκλεισμός		Ανθεκτικότητα		Ολοκλήρωση	
	2019	2018	2019	2018	2019	2018	2019	2018	2019	2018	2019	2018
Armenia	4,97	4,90	5,78	5,82	5,72	5,72	5,97	5,96	6,40	6,08	5,45	5,43
Azerbaijan	4,39	4,22	5,79	5,75	5,35	5,35	4,94	4,94	3,97	4,10	5,59	5,60
Bulgaria	5,71	5,69	5,79	5,73	6,04	6,04	6,24	6,27	6,91	6,85	6,85	6,86
Georgia	4,98	4,96	6,40	6,34	5,32	5,32	5,14	5,14	6,19	5,99	6,35	6,33
Greece	5,78	5,78	5,22	5,25	6,13	6,13	6,24	6,26	7,04	6,68	6,41	6,36
Moldova	4,36	4,32	4,81	4,68	4,68	4,67	5,58	5,73	5,82	5,50	4,94	4,95
Romania	6,01	6,06	6,04	5,86	6,14	6,14	5,74	5,71	7,11	7,17	6,75	6,73
Russia	5,83	5,80	5,90	5,85	5,09	5,08	6,83	6,83	6,42	6,40	5,00	5,08
Turkey	5,42	5,19	6,18	6,17	5,28	5,28	5,01	5,01	7,02	7,34	5,70	5,71
Ukraine	4,77	4,74	4,78	4,61	5,87	5,74	6,21	6,21	5,67	5,41	4,75	4,75
AV. BS-10	5,22	5,17	5,67	5,61	5,56	5,55	5,79	5,81	6,26	6,15	5,78	5,78